

ETNIKAI-GAZDASÁGI FOLYAMATOK BONYHA TÉRSÉGÉBEN

Bevezetés

Az eddigi bevezető részekben már ízelítőt kínáltam arról, hogy nézetemben a néprajzi kutatómunka számára Bonyha – és tágabban a valamikor a falu vonzókörzetéhez tartozó terület – miért lehet érdekes. A tény, hogy Erdélynek e része kevésbé kutatott, talán nem is a fő indok, bár fontosságát semmiképp nem szeretném elvitatni. Mivel a vidék népi kultúrája nem bővelkedett és nem bővelkedik archaizmusokban, ráadásul ennek a népi kultúrának a nemzeti kanonizációja sem indult meg,³³ mint ahogy történt ez a Mezőség vagy Kalotaszeg népi kultúrájával, ma mind a néprajztudományi tudásban, mind a köztudatban a Kis-Küküllő mente bizonyos szempontból marginális szerepet tölt be. Ezen sokat a Nagy Jenő – Kós Károly – Szentimrei Judit által elvégzett, a Kis-Küküllő vidéki tárgyi kultúra kutatásának szempontjából mérföldkőnek tekinthető, de azóta sem folytatott munka (Kós–Szentimrei–Nagy 1978), sem Magyar Zoltán folklórgyűjtései (Magyar 2005),³⁴ sem a vallásnéprajzi, elsősorban a református/protestáns népi valóságos vizsgálatok (Kiss R. 2011; Küllős 1995), sem e szerző által irányított kisebb, fiatal szakemberekből álló kutatócsoport eredményei (Peti–Szabó 2006) sem változtattak. E könyvek az említett területeken belül (tárgyi néprajz, szövegfolklorisztika, vallási néprajz és végül a gazdálkodás etnográfia) kétségtelenül fontos eredmények, a vidék kutatása mégis sok eredményt hozhat még. A Kis-Küküllő vidéke néprajzi szakirodalma meg sem közelíti például Kalotaszegét vagy más ismertebb néprajzi tájegységek szakirodalmát, holott a sajátos kultúra, gazdálkodási hagyomány és a három vagy négy etnikum együttélése sok érdekes vonatkozást hordozhat még magában. Ezt még akkor is fenntartom, ha tudatában vagyok annak, hogy ennek a megközelítésnek latens módon része – a néprajzi hagyományban egyébként rögzült – táji megközelítés és a kultúra térbeli körülhatárolhatósága.

A Kós-féle munkacsoport átfogó, összegző munkája – még ha csak közvetetten is, hisz témájában és kérdésfelvetésében a kettő meglehetősen távol áll egymástól – tekinthető e dolgozat egyik legfontosabb inspirációs forrásának: a

33 Annyit viszont mindenképp érdemes megjegyezni, hogy épp az a csávási zenekar került be leginkább a magyar népzenei és néprajzi tudatba, amely – bár a csávási magyar gazdák váltig a sajátjuknak tekintik őket – sok más erdélyi cigánymuzsikás bandához hasonlóan leginkább az etnikai határok zenei átjárásával arattak helyi és nemzetközi sikereket is: a banda zenéjében könnyedén vált a cigány, a magyar és a román repertoár között, de alkalomtól függően meg tud maradni egy regiszteren belül.

34 Vagy ha a tágabb térséget nézzük, ide sorolható Horváth István munkája és a Bárh János által irányított kutatások eredményeként megjelent kötet is (lásd Horváth 1971; Bárh 2007).

Kis-Küküllő mente népművészetét bemutató könyv nemcsak a terepen való eligazodásban segített, hanem abban a szemléletmódnak a követésében is, amelyen belül a szerzők a tárgyi kultúra egyes elemeit a kultúra, társadalmi élet egyéb területeivel összekötik. E könyvben találtam például először utalást a Kis-Küküllő vidéke keleti (székely) és nyugati (móc) kapcsolataira, amit ma terepen – éppen a korábban említett gazdasági specializáció hangsúlyainak átrendeződése, az állam és az új elosztórendszerek dominánssá válása miatt – már vajmi kevésbé lehet megfigyelni.³⁵ Ugyanitt – mint a vidék egyik jellegzetességére – a paraszti és a nemesi kultúra kapcsolatára is felhívták a figyelmet a szerzők, de szintén ők említették meg Bonyhának a vásáros jellegét, illetve a bonyhai lakosok kereskedőszellemét is. A könyv tehát adatokkal, tájékozódásban és szemléletmódban nyújtott eligazítással is sokat segített. Ugyanakkor abban a meggyőződésben is megerősített, hogy amennyiben egy falu életét, különösen annak etnikai, gazdasági oldalait és e kettőnek az összefüggéseit meg akarom ismerni, akkor indokolt szélesebb kitekintésben megnézni azt, hogy ezek a folyamatok egy nagyobb térségen belül hogyan zajlottak, és hogyan illeszkedik a vizsgált falu ebbe a keretbe.

További indok e térség vizsgálata mellett, hogy – mivel néprajzi leírásokban sem bővelkedünk – vajmi keveset tudunk ennek a térségnek a nagyobb táji keretekbe való illeszkedéséről és a belső tagolódásáról. Megeshet, hogy egy 21. század elején született munkában ilyen vizsgálat elvégzésére vállalkozni nem időszerű: a táji-történeti tagolódás hagyományos rendszerét megfigyelni és vizsgálni ugyanis ma már csak korlátozottan lehet. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a tudomány megújulásának szükségessége mellett érvelők a táji-történeti tagolódás problematikáját időszerűtlennek, egy többé-kevésbé lecsengett paradigma részének látják: én azt gondolom, ezt a kérdéskört még mindig napirenden lehet tartani. Borsos Balázs nemrégiben megjelent könyve igen sok példával szolgál arra, hogy a térbeliség tudományos megragadása milyen sok feladat elé állítja még a kutatókat (Borsos 2011). A térbeliség kérdésének napirenden tartásával régi adósságainkat pótolhatjuk. A lokalitás és a regionalizmus (újra)felfedezésének a korában a helyileg szerveződő kulturális és társadalmi mozgalmak mégiscsak valamiféle hagyományos régiófelfogásból, ha úgy tetszik, a táji-történeti tagolódás hagyományos mintáiból indulnak ki (lásd Fejős 2002). Mindemellett általános értelemben fel lehet vetni azt a kérdést is, amit az antropológia sokáig egyértelműnek tekintett, de az utóbbi időben folyamatosan megkérdőjelezi: hogy tudniillik a kultúra tényleg köthető-e térbeli keretekhez, vagy ez csak egy antropológiai módszertani csúsztatás, amely megkönnyíti a kultúra lokalizálását, körülhatárolását és a kutatás tárgyának kijelölését (vö. Appadurai 1996). És végül azért is időszerű lehet erről beszélni, mert a nemzetállami adminisztratív berendezkedés és a globális kereskedelem diktálta ideológiai és piaci kényszerek kontextusában az egyik legfontosabb kérdés, hogy a helyi emberek, a mindennapi életvilágok résztvevői hogyan boldogulnak az integráció és adaptáció

35 Ezért különös élmény és öröm volt számomra, hogy az egyik bonyhai nyár eleji vásáron mőcföldi, vidrai szerszámkészítőkkel beszélgethettem, akik ráadásul szekérral érkeztek, meghazudtolva azt a feltételezésemet, hogy a Kós Károly munkacsoportja által az ötvenes években feltérképezett kulturális kapcsolattartásnak már nyoma sincsen.

eljük háruló megpróbáltatásaival. Ebből következően azt gondolom, hogy egy több szempontú kérdésfelvetéssel kirajzolhatunk valamit abból, hogy miként illeszkedik egy térség és egy falu egy nagyobb keretbe. Éppen a nagyfokú változások okán a vizsgálat ilyen iránya már nemcsak az illeszkedés és adaptáció területi, horizontális szempontrendszerének figyelembe vételével hozhat újabb eredményeket, hanem azzal is, ha a nagyobb szerkezetekbe, az állam adminisztratív és esetenként a piac globális kereskedelmi rendszereibe (vagy e kettő ötvözetébe) történő vertikális integrációra is rákérdez. A vizsgált térség azért is érdekes volt számomra, mert itt nehezen lehetett és lehet világos etnikai határokat meghúzni, s ugyan vannak dominánsan magyar vagy román, netán szász, manapság pedig már cigány falvak is, ezek területi eloszlása nem mindig követ világos mintát, és sok az olyan falu is, amelyben a három vagy négy etnikum együtt él vagy élt. Sulyok István az etnikai-gazdasági folyamatok vizsgálatában megszületett és egyik legjelentősebb munkáról, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című könyvről írt ismertetőjében maga is ezt a területet ajánlotta bemutatásra, hisz véleménye szerint – épp a három, román, magyar, szász etnikum jelenléte okán – itt pontosabban bemutathatóak lettek volna az Erdélyre jellemző etnikai folyamatok (Bárdi 1998: 30). Az etnikumok ilyesfajta együttélése egyben azt is jelenti, hogy az ökológiai erőforrásokat is figyelembe vevő gazdasági adaptációban (a cigány–nem cigány viszonyokat kivéve) nehéz kitapintani az etnikai erővonalakot. Ezt a bonyhai terepmunkám során magam is többször megállapíthattam. A vizsgálat ezért lehetőség, de nagy kihívás is: hisz azt mégsem lehet feltételezni, hogy egyrészt az etnikai diskurzussal is átítatott politikai mezőben, másrészt az eltérő történelmi hagyományok folyamányaként ne lennének másfajta eltérések is a különböző etnikumok gazdasági stratégiái között, amelyek tovább mutatnak a szászok kötött kapus és frank homlokzatos építkezésén.³⁶

A munkámban elsősorban a jelenre koncentrálok, de – mint ahogy a Küküllő vármegyéről és Bonyháról készített rövid bemutató is mutatta – igyekszem nem téveszteni szem elől azt sem, hogy minden jelenben zajló eseménynek, megfigyelhető jelenségnek van egy történelmi háttere is. A „társadalom világa felhalmozott történelem” (Bourdieu 1997: 431), és nekünk ezt a múltat is meg kell értenünk. Így ebben a részben egyrészt Bonyha környékének, másrészt Bonyhának magának az etnikai-gazdasági folyamatait fogom vizsgálni a rendelkezésemre álló etnikai statisztikák, illetve mezőgazdasági felmérések alapján, ezt kiegészítem a történelmi munkákban található adatokkal, és végül a képet úgy igyekszem teljesebbé tenni, hogy a helyben gyűjtött anyagokat (például a Bethlen grófok valamikori szakácsának fényképgyűjteménye) és a visszaemlékezéseket is bevonom ennek a képnek a kialakításába. Jobb emlékezetű, idős adatközlők a két világháború közötti időszakra meglehetősen pontossággal vissza tudnak emlékezni, nem egy esetben pedig felmenőik elbeszélései alapján történelmi vagy archivális forrásokból ellenőrizhető adatokkal szolgáltak még korábbi időszakokra vonatkozóan is.

A vizsgálat e részének tágabb területi keretét maga Kis-Küküllő mente, illetve Kis-Küküllő vármegye adja, ezen belül a valamikori Dicsőszentmártoni járás

36 Aminek az etnikai hovatartozást jelző szerepe megszűnőben van, mint emellett a későbbiekben érvelni fogok.

több és az Erzsébetvárosi járás néhány faluja. A megyét az 1876-os 33. törvény-cikkellyel hozták létre – amely átfogóan rendezte a korabeli Magyarország köz-igazgatását, megszüntette és a megyékbe vonta a sajátos jogállású, kiváltságos területeket –, de ekkor még Erzsébetváros székhellyel.³⁷ A korabeli dokumentumok tanúsága szerint nem volt egyértelmű, hogy Dicsőszentmárton legyen a megye központja (lásd Csiki 1876), hisz a település csak ekkor indult el a városiasodás útján. *Kis-Küküllő* címen 1891-ben már önálló hetilap jelent meg a megyeközpontban, de ezzel együtt a megye hangadó rétege a birtokosokból és dzsentrikből verbuválódott. Kós Károly ezért a megye visszahúzó erejéről beszél (Kós 1978a: 6). A birtokosok és dzsentrik meghatározó voltát a *Kis-Küküllő* hetilapban is nyomon lehet követni, többféle értelemben: a lap előszeretettel és sokszor patriarchális, paternalisztikus, a vármegyei kultúrára jellemző módon számol be a birtokosok által szervezett eseményekről, de az is igaz, hogy az ugyanezen réteg által szorgalmazott és támogatott vasútépítkezéstről is folyamatosan számot ad. Mindent összevetve nem lehet véletlen az, hogy Bánffy Miklós Erdély-trilógiájának az erdélyi nemesség alkohollal szembeni viselkedését kifaragó (kulcs)jelenete éppen a Kis-Küküllő mentén zajlik, ahová – ironikus módon – a főhős, Abády Bálint a szövetségzeket ügyét előmozdítandó érkezik.³⁸

Noha az ekkor létrejött Kis-Küküllő vármegye a valamikori Magyarország legkisebb vármegyéje volt, mégsem lehet azt állítani, hogy gazdaságilag, társadalmilag vagy kulturálisan egységes lett volna, így magam sem tekintem tényleges egységnek, mint ahogy a Kis-Küküllő mentét sem. A Balavásár és a Dicsőszentmárton által közrefogott középső folyás falvai képezik a vidéken belül azt a kisebb keretet, amelybe behelyezve Bonyha helyzetét is próbálok jobban megérteni. A Kis-Küküllő mente Balavásártól északkeletre eső területe teljesen nyilvánvalóan más vonású, más történelmi hagyományú terület, a Székelyföld része. Ez szintén elmondható a Dicsőszentmártontól délnyugatra található falvakról is, amelyek a Nagy-Küküllő és a Maros völgye felé nyitottak (vö. még Borsos 2011; Kós 1978a, 1978b; Magyar 2011). Magyar Zoltán egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „Kis-Küküllő mente (a völgy alsó és középső folyása) a belső összetartó jegyek dacára is sok tekintetben átmeneti vidéknek hat” (Magyar 2011: 258). A megye létrehozása, infrastruktúrájának megteremtése éppen ezért úgy is tekinthető, mint egy gazdaságilag, állam- és megyszervezetileg egységes szerkezet létrehozása, amelynek akkoriban az is volt a feladata, hogy a térséget hatékonyabban kapcsolja be a magyar állam vérkeringésébe. A hatalomátvételt és aztán a II. világháborút követő román átszervezések pedig ugyanennek a folyamatnak a román megfelelőiként szemlélhetők: a két világháború közötti időszakban például felmerült annak a lehetősége, hogy a megyeközpontot – miközben a magyar állam és esetenként a közadakozó polgárság jelentős erőfeszítéseket tett, hogy Dicsőszentmárton várossá és megyeközponttá alakuljon, vármegyeház és kórház épült stb. – a román többségű és az erdélyi román kultúra egyik központjának

37 1876. évi XXXIII. törvény cikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5746>. Utolsó letöltés: 2013. július 23.

38 Bánffy Miklós: *Erdélyi történet. III. Darabokra szaggattatol*. Polis Könyvkiadó – Kalota Könyvkiadó – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár, 2001 (1940), 186–193.

számító Balászfalvára helyezték át. A terv végül nem valósult meg, Kis-Küküllő vármegye központja mindvégig Dicsőszentmárton maradt. A vármegye megteremtésében fontos mozzanat volt a 19. század legvégén a vasúti szárnyvonal több szakaszban történet megépítése Küküllőszögtől egészen Parajdig (vö. Gidó 2007). Ebben, mivel akkor már a Maros és a Nagy-Küküllő völgyén felfele megépült a vasútvonal, illetve mivel ez nem is volt országos érdekelttség (és ez megint mutatja a völgy stratégiai fontosságát), leginkább a helyi birtokos, nagybirtokos rétegnek, benne Bethlen Árpádnak volt kiemelkedő szerepe. A *Kis-Küküllő* című lap, érzékelve és érzékeltetve ennek a modernizációs lépésnek a fontosságát, mindvégig részletes tudósításokkal jelentkezett a tervekről, a megépítésről és a megnyitásról.

Azt, hogy a térségben milyen etnikai folyamatok zajlottak le, nyolc, a mai Maros megyéhez tartozó község adatai alapján igyekszem bemutatni, amelyek nyugatról keletre haladva a következők: Szászbogács, Vámosgálfalva, Mikefalva, Bonyha, Küküllőszéplak, Kóródszentmárton, Zágor és Csatófalva (lásd még az 1. táblázatot).

Községközpont magyar neve	Községközpont román neve	A községhez tartozó falvak magyar neve	Lakosság	Terület (km ²)
Szászbogács	Băgaciu	Magyarsáros	2589	36,84
Vámosgálfalva	Gănești	Pócsfalva, Szőkefalva, Erdőalja	3836	47,11
Mikefalva	Mica	Abosfalva, Dupa Deal, Désfalva, Csávás, Harangláb, Somostelke	4701	63,90
Bonyha	Bahnea	Bernád, Leppend, Dányán, Jövedics, Gógán,	3812	91,65
Küküllőszéplak	Suplac	Héderfája, Oláhszentlászló, Kisszentlászló, Vajdakuta	2369	48,64
Kóródszentmárton	Coroisánmartin	Kóród, Küküllősolymos, Vámosudvarhely	1487	27,39
Zágor	Zagăr	Szászszőlős	1208	39,02
Csatófalva	Vișoara	Szászörményes, Szászszentiván	1663	66,87

1. táblázat: Az etnikai-gazdasági folyamatok vizsgálatába bevont nyolc község főbb adatai (Forrás: Varga E. 1998, polgármesteri hivatalok adatai)

Ezek a községek – illetve a községekhez tartozó falvak – találhatóak a Kis-Küküllő völgye középső folyásának térségében, Balavásár és Dicsőszentmárton között. Egyes esetekben ellentéteket lehetne megfogalmazni a községek/falvak kiválasztásával kapcsolatosan. Kérdéses lehet Zágor és Csatófalva kiválasztása, hisz némiképp kívül esnek Bonyha körzetén. Szintén kérdéses lehet Szászbogács vizsgálata: a falu a valamikori szász Meggyesszékhez tartozott, és csak az 1876-os megyésítéskor került be Kis-Küküllő vármegyébe. De a községek kiválasztását megerősítő szempont az volt, hogy amikor az egyik, volt szász faluban sikerült kapcsolatot teremtenem visszaköltözött vagy itt maradt szászokkal, a velük folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy számukra a regionális kapcsolatok Zágor, Szászszőlős,

Szászörményes és Szászszentiván fele mutatnak, így e kitekintésbe e falvakat is bevonom. E falvak egy része Bethlen-birtok volt, a (gazdasági) kapcsolat e falvak és Bonyha között sokkal elevebb volt, mint ma, a modern útrendszer kiépítése és az autós közlekedés elterjedése előtt jobban kapcsolódtak a Bonyha képezte központhoz,³⁹ hisz ma csak azért vannak távolabb Bonyhától, mert az emberek hajlamosak az aszfaltozott utakat követni. Ezek megépülése előtt viszont aombokon át sokkal közelebb voltak ezek a falvak is, amelyek a maguk során szintén azoknak a városoknak a vonzásköréhez tartoztak, amelyekhez Bonyha is.⁴⁰ Hogy az itt vizsgált terület a hagyományos táji tagolódásban sajátos arculatot hordozhatott, illetve hogy a falvak kapcsolatot tartottak egymással, a bonyhai vásárok kapcsán gyűjtött helyi adatok is igazolják: a szászok egyik gazdasági terméke a bor volt, amit a bonyhai vásárookra hoztak. De ha éppen nem volt vásár, amikor valakinek borra lett volna szüksége, akkor maga szekerezett el a szász falvakba: *ha lakodalom volt, mentek az emberek Örményesre szekérrel, megtöltöttek két-három hordót, s jöttek haza* (B. M. I.). Ugyanilyen kapcsolatok mutattak délnyugati irányba is, hisz a bogácsi szászok is híres bortermelők voltak, és a helyiek onnan is vásároltak borokat (lásd Golea 1996: 57). Illetve: a Szászbogácshoz tartozó Magyarsáros része a bonyhai magyarok házasodási körzetének. Ezek a példák azt is mutatják, hogy a mai adminisztratív határok meghatározó volta ellenére a hagyományos kapcsolatokat is fel lehet még fedezni.

A vizsgálat e részébe bevont falvakat, illetve a községeket⁴¹ az is összeköti, hogy a Kis-Küküllő völgyén kelet-nyugati irányba haladó út mellett áthalad rajtuk egy – feltételezhetően valamikor nagyobb fontossággal bíró – észak-déli irányú út is, amely a két Küküllő és folytatásként a Maros völgyét köti össze. Ezek az utak mára teljesen mellékút rangra süllyedtek, holott valamikor vélhetően fontosabbak voltak, legalábbis erre lehet következtetni az utak stratégiai kirajzolódásából és a helyi mondahagyományból (Magyar 2005).⁴² Györffy György erről a következőket írja: „főúttja kelet felől a bal parton érkezett Széplakhoz, ott átkelt a déli oldalra, és Bonyhánál kapcsolódott be a Szászútba, amely Váralján és Kundon keresztül vezetett a Nagyküküllő parti úthoz” (Györffy 1987: 544). Az ugyanitt közölt térképmelléklet szerint – és az első katonai felmérés térképlapja szerint is – országos jelentőségű út húzódott a Kis-Küküllő mindkét partján, illetve az észak-déli irányú Szászút is országos jelentőségűnek számított.

Hogy a mai úthálózaton belüli fontossági sorrend, illetve a fontosabb utak és települések nem mindig ugyanazok, mint például a 17–18. században, jól mutatja többek között Cserei Mihály életének elemzése: ezt olvasva sokszor látható, hogy

39 Ezt jól mutatják a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek is (lásd Buzogány 2008).

40 A térségi vonzáskörzetek és a közlekedési viszonyok valamikori állapotát és átalakulását az is mutatja, hogy az 1910-es gazdacímtár adatai szerint Oláhszentlászló és Kisszentlászló postaközpontja Bonyha volt (miközben Küküllőszéplakon is volt postahivatal), Szászörményes és Jövedics Gógánhoz tartozott, miközben Erzsébetvároson is volt postahivatal, és például Kund ehhez tartozott. Héderfája, Bernád és Dányán értelemszerűen Bonyhára jártak a postáért (Rubinek 1911: 359–365).

41 A kutatásban többször kénytelen voltam a községeket vizsgálni, ugyanis nem minden statisztikai adat érhető el falusoros bontásban.

42 A Radnótot Erzsébetvárossal összekötő utat például Pócsfalván királyi útnak nevezték (Magyar 2005: 93–94).

a korabeli (igaz: nemesi) utazók meglepő településeket érintettek, és mai szemmel nézve meglepő útvonalakat választottak (Tóth 2011). Az úti célok vagy az érintett pontok kiválasztásában az egyik fontos tényező a nemesi udvartartás jelenléte volt, és hát ebben a Kis-Küküllő völgye nem szűkölködött (vö. Kiss R. 2011: 35–56). Kis-Küküllő vármegye 20. század eleji térképén például a Héderfájáról, a Kis-Küküllő völgyéből az Erzsébetvárosra, a Nagy-Küküllő völgyébe a Kundon keresztül vezető út (mai jelzete: 151B)⁴³ pont úgy megyei rangú, mint ahogy a Dicsőszentmártont Medgyessel, vagy a Balavásárt Segesvárral összekötő út is. A *Kis-Küküllő* című hetilapban a 19. század végétől többször találkozni a vármegye által közzétett licitálási hirdetésekkel, amelyek a megye jelentősebb útjainak a javítását célozzák, és ezekben mindig benne van Felső-Kápolna–[Bonyha]–Kund–Erzsébetváros közötti közút fenntartásának kavicsszükséglete is (lásd például: *Kis-Küküllő* 1893. január 15., 3/3, 4. oldal). A két világháború között Bonyhán keresztül buszjárat kötötte össze Dicsőszentmártont és Erzsébetvárost (*Kis-Küküllő* 1930. december 1. 34/50, 3. oldal). A későbbi gazdasági, adminisztratív folyamatok eredménye, hogy a Kundon keresztül vezető út kimaradt a modernizációból, és (részleges) leaszfaltozására csak a legutóbbi években került sor, anélkül azonban, hogy a besorolását megváltoztatták volna. A Kis-Küküllő völgyéből ezen a szakaszon még két, ugyanilyen, csak a legutóbbi években leaszfaltozott út indul a Nagy-Küküllő völgye fele a Kis-Küküllőbe ömlő patakok mellékvölgyein keresztül: Vámosgálfalváról a 142A, Kóródszentmártonból a 142C jelzetű utak indulnak dél fele. A vizsgált falvak másik közös jellegzetessége éppen az, hogy ezekben a viszonylag szűk mellékvölgyekben található, miközben a községközpont több esetben lent van a Kis-Küküllő völgyében. Több falu pedig olyan mellékvölgyekben fekszik, amelyek még ezektől az utaktól is oldalra esnek, a rajtuk keresztül vezető út ezekbe az észak-déli irányú utakba futnak bele. Éppen ezért a falvakra jellemző egy – a helyiek által is érzékelt, és többször szóvá is tett – periferizálás, még abban az esetben is, hogy ha a fő völgyben fekvő falvakról vagy községközpontokról van szó, mert az északon haladó Maros menti, illetve a délen haladó Nagy-Küküllő menti út fontosságban megelőzi a Kis-Küküllő mentit.⁴⁴ A leaszfaltozott, jó minőségű út gazdasági, kapcsolattartásban betöltött szerepét nem kell különösebben hangsúlyozni: tudott dolog, hogy Romániában a város és a falu, az urbánus és a rurális térségek közötti különbségek igen nagyok (Fox 2011; Szabó Á. T. 2012), és e különbségek egy részét éppen az adja, hogy a rurális térségekből nehezebb elérni a városokban megszokott differenciált szolgáltatásokat (vö. Kiss D. 2005). A rossz minőségű utakon az utazás még rövid szakaszokon is igen hosszú lehet, sőt némely esetekben az is kérdés, hogy személyautóval végig lehet-e menni az úton: bonyhai terepmunkám során, amikor először indultam volna Jövedicsre, házigazdám addig nem engedett el, amíg fel nem hívta a község jövedicsi származású jegyzőjét, és meg nem kérdezte tőle, hogy járható-e az út. Szintén a bonyhai polgármesteri hivatal sofőrje számolt be arról, hogy amióta leaszfaltozták a községben az utakat (illetve az utak egy részét), az iskolabusz azóta kevesebb üzemanyagot fogyaszt. Az utak minősége olyan mértékben befolyásolhatja

43 151B út felső folytatása összeköti Bonyhát és Nyárádtót – az út valamikor összeköthette Marosvásárhelyt és Erzsébetvárost.

44 Ennek történeti beágyazottságára Kós Károly is felhívja a figyelmet (Kós 1978a).

a helyiek életét, hogy akár több kilométeres kerülőt is választanak, hogy elkerüljék a kövezett utat: a bonyhai vásárban désfalviakkal beszélgetve derült ki, hogy a Kis-Küküllő bal partján haladó, Bernádon keresztül vezető út helyett inkább a főúton haladtak végig, mert az hosszabb ugyan, de mégis gyorsabban a vásárba értek, mert az út aszfaltozott.

A kelet-nyugat irányú fővölgy, a Kis-Küküllő völgye, az ebbe a folyóba torkoló patakok (például a Botos, Jövedics, Kund, Szentiván, Zágor pataka) észak-déli irányú mellékvölgyei és a néhol ezekből nyíló kisebb oldalvölgyek, öblök a kevés erdővel a vizsgált tájnak sajátos természetföldrajzi keretet adnak, és az eddig felsoroltakon túl további tényezőként járulnak hozzá a vidék egységének a megteremtéséhez. Az ezeken a táji kereteken belül kialakult azonos természetföldrajzi, ökológiai feltételek is azt eredményezik tehát, hogy a Kis-Küküllő középső folyása mentének falvai gazdálkodása között ebből a szempontból nincs nagy különbség, a többé-kevésbé azonos ökológiai környezet többé-kevésbé azonos gazdálkodási feltételeket teremt (vö. Barth 1956). Ezen felül azt is hangsúlyoznom kell megint, hogy a vizsgált térségen belül a nagytáji kapcsolatok, a nagytáji munkamegosztás és a városokkal való kapcsolatok kialakulása is jobbára azonos minták szerint történt. És ezek együttesen eredményezik azt, hogy – megint – a gazdálkodás feltételein belül nincsenek nagy eltérések a vizsgált falvak között, de épp ezért lehet érdekes az etnikai gazdaság, a specializáció, a munkamegosztás kérdéseit ilyen keretek között feszegetni, hisz ebben az esetben a megtalált különbségeknek kevésbé lehet ökológiai magyarázatot adni, azoknak valóban etnikaiaknak vagy társadalmiaknak, esetleg történetieknek, de mindenképp kulturálisaknak kell lenniük. A szászok szőlőművelése így nem magyarázható csak a kedvező ökológiai feltételekkel, hisz azok mindenütt adottak voltak.

És végül: mint már említettem, Bonyhának volt valamiféle, mára a városok (Marosvásárhely, Dicsőszentmárton, Medgyes, Erzsébetváros és Segesvár) határára jobbára háttérbe szorult központ szerepe. Azonban a vásárai helyi és megyei (illetve inkább térségbeli) szinten mind a mai napig híresek és látogatottak maradtak, és épp a vizsgált községek, falvak gazdálkodói a legrendszerezesebb résztvevői ezeknek a vásároknak. Manapság ezt már nem lehet kimutatni, de a visszaemlékezésekből az rajzolódik ki, hogy mindhárom etnikum (román, magyar, szász) mezőgazdasági termékekkel érkezett ezekre a piacokra, de volt valamiféle munkamegosztás, mert a szarvasmarha inkább magyar, a bor pedig inkább szász terméknek számított. Lényeges, mindenesetre, hogy a bonyhai vásár összekötötte ezeknek a falvaknak a lakóit, s mint tudjuk, egy vásár nemcsak a gazdasági, hanem a kulturális cserének a színtere is (vö. Egyed 1981; Kós 1972, 1976; Wolf 1966).⁴⁵

A nagyobb egységtől a kisebb fele haladva tehát először Kis-Küküllő vármegye (a valamikori Erdély egyik legkisebb vármegyéje), majd a vizsgálatba bevont nyolc község gazdasági viszonyait mutatom be az 1897-es mezőgazdasági statisztika és gazdacímtár (MKOMS 1897), illetve az 1910-es gazdacímtár alapján (Rubinek 1911), továbbá szakirodalmi eredményeket is bevonok ebbe az elemzésbe. Az etnikai és gazdasági viszonyok összefüggésének érzékeltetésére az 1897-es

45 Erről lásd bővebben a vásárról szóló részt.

mezőgazdasági statisztika (az adatfelvétel 1895-ben készült) eredményei mellé hozzárendelem az 1890-es népszámlálás eredményeit (lásd Varga E. 1998). Pontos kép kialakítására ez az összevetés valószínűleg nem alkalmas, de a fontosabb jelenségek érzékeltetésére igen. Mind a mezőgazdasági statisztika, mind a népszámlálások eredményei részletesen megtalálhatók a mellékletekben, így ebben a részben csak a fontosabb adatokat emelem ki és elemzem.

Kis-Küküllő vármegye

Kis-Küküllő vármegye összlakossága 1901-ben 109 197, ennek 53,8%-a román, 29,7%-a magyar és 16,6%-a német volt, az egyéb kategóriát a többi 1,9% tette ki. A megye művelés alatt álló összes területe 251 064 kataszteri hold, ebből szántó 132 169, kert 5 826, rét 46 450, szőlő 8 432, legelő 17 581, erdő 35 372, nádas 328, nem termő 4 906 kataszteri hold volt (Rubinek 1911: 359).⁴⁶ A főbb termények közül az őszi búza 18 774 (32 627), a kukorica (akkori szóhasználatban: tengeri) 29 303 (50 926), a burgonya 628 (1 091), a cukorrépa 117 (203), a takarmányrépa 636 (1 105), a tavaszi bükköny 3 658 (6357), lóhere 3 483 (6063), az ugar 1 760 (3058) hektárt (illetve hozzávetőlegesen kataszteri holdat) tett ki. Csak párhuzamként és a Kis-Küküllő megyei viszonyok jobb érzékeltetése érdekében jegyzem meg, hogy Kolozs, Udvarhely és Háromszék vármegyék ugyanezen évi adataival összehasonlítva az derül ki, hogy Kis-Küküllő vármegye mezőgazdasága fejlettebb volt, és például az ugar kiterjedése a négy megyéből a szántó teljes területéhez képest itt volt a legkisebb (lásd Rubinek 1911). Ezzel együtt az is igaz, hogy teljes erdélyi összehasonlításban Kis-Küküllő vármegye adatai az átlaghoz közelítenek (az ugar aránya az 1900–1905-ös és 1906–1910-es évek átlagában erdélyi viszonylatban 15,61%, illetve 14,16%), és ugyan kedvező a kép, hogyha a kiterjedt hegyvidéki területeket is magukban foglaló vármegyékkel (például Udvarhely, Csík, Máramaros) vetjük össze az adatokat, de sokkal kedvezőtlenebb, ha Arad, Temes, Brassó vármegyék adatai szolgálnak az összehasonlítás alapjául (Egyed 1981: 224). A viszonylagos kedvezőbb helyzet vélhetően két tényezővel hozható kapcsolatba: egyrészt a szász lakosság jelenlétével, másrészt a kiterjedt nemesi udvartartások, gazdaságok és általában a nagyobb uradalmak tevékenységével, amelyek a visszaemlékezések⁴⁷ szerint is pozitívan befolyásolták nemcsak a statisztikákat, hanem a helyi gazdasági gyakorlatokat is. A 19. század végén a mezőgazdaság már háromfordulós, tagosítással is találkozni. Tudjuk, mégis, hogy a tagosítás csak lassan haladt előre, és ebben erdélyi viszonylatban a

46 A Wikipédia szintén 1910-re – a forrás megjelölése nélkül – hasonló arányszámokat ad meg: összlakosság 116 091, ebből 55 585 (47,88%) román, 34 902 (30,06%) magyar, 20 272 (17,46%) német.

47 Ezek viszont nem mindig vannak összefüggésben a statisztikában foglaltakkal: Bonyhán például senki nem emlegette a gróf gyümölcstermelői tevékenységét, miközben a statisztika kiemeli azt, ellenben a szarvasmarhatartásról a bonyhaiak beszéltek, miközben ezt az adatot a statisztika nem említi.

százok léptek leginkább előre, mint ahogy azt is tudjuk, hogy a tagosítások megtörténtek ugyan, de a fekete ugart már nem mindenütt szüntették meg (Egyed 1981: 223). A helyzet tehát erdélyi viszonylatban és Kis-Küküllő vármegye vonatkozásában is ellentmondásos volt. Ez abból is látszik, hogy a vármegyében még mindig a hagyományos növényi kultúrák dominálnak, s noha pillangós takarmánynövényeket nagyobb területen termesztenek – és ez megint aláhúzhatja az állattartás súlyát – a cukorrépa és takarmányrépa vetésterülete néhány száz hektár, nem éri el a 2 000 holdat. Ismert tény, hogy ezek a növények ekkor kezdenek elterjedni Erdélyben (Egyed 1981: 212).

A gazdacímtárban közölt összesítő adatok szerint a megye kiemelkedő mezőgazdasági teljesítményei általában a nemesi udvarokhoz vagy a nagyobb uradalmakhoz köthetők: nagyobb gyümölcstermesztők a megyében Bethlen Árpád gróf (Bonyha), Pataky László (Magyarsáros), Tholdy-Horváth Lajosné grófné (Ádámos); szarvasmarha-tenyésztésben kiemelkedik a római katolikus státus radnóti uradalma, Szathmáry István (Harangláb), Pótsa Bertalan (Dányán) gazdasága; nagyobb lótenyésztők Bethlen Árpád gróf (Bonyha), Horváth Arthúr báró (Küküllőszéplak), Haller Jenő gróf (Küküllővár); és végül jelentősebb sertés-tenyésztés folyik a római katolikus státus radnóti uradalmában, Horváth Arthúr (Küküllőszéplak), Szathmáry István (Harangláb), Tholdy-Horváth Lajosné grófné (Ádámos), és Zichy Antal gróf (Héderfája) gazdaságában. Mint látható, a vizsgált nyolc község falvaiban jelentős számban fordultak elő olyan gazdaságok, amelyek kiemelkedő teljesítményük okán bekerültek ebbe a statisztikába, ráadásul a bonyhai, a dányáni, a héderfaji és a küküllőszéplaki uradalmak azon a térségen belül vannak, amely közvetlenül hozzátartozik Bonyha vonzáskörzetéhez, hisz ezekbe a falvakba egy-másfél óra alatt könnyen el lehet jutni akár gyalogszerrel is. Kétségtelen tehát, hogy mind a megye, mind a szűkebben vizsgált terület gazdaságában ezek az uradalmak jelentős szerepet játszottak, és befolyásolták is az itt zajló tevékenységeket – akár ha csak abban is, hogy embereket alkalmaztak, de mint a bonyhai példa elemzéséből látható lesz, nem csak abban. Már az 1895-ös összeírás statisztikai adatainak az elemzéséből kiderül, hogy ezekben az uradalmakban, de általában a paraszti gazdaságokban is az uralkodó állat a szarvasmarha. A statisztikában természetesen lehet annyi torzítás, hogy az uradalmak állatai megjelennek a falu állatlétszámában is, de ilyenkor – ha az összeírás ugyanarra az évre vonatkozik, mint az 1895-ös esetében is – egyszerűen ki kell vonni az összesített adatokból az uradalmakra vonatkozó adatokat. A szarvasmarhatartás mértéke még így is jelentős, de ha csak az uradalmakat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy nem egy olyan van, ahol nagyszámú szarvasmarhát tartanak, miközben a más állatok száma jóval elmarad a szarvasmarhákétól. Az 1910-es összeírásban meg is jegyzi az egyes megyéket bevezető összefoglalók szerzője, hogy juhtenyésztést nagyban senki nem folytat, de társulva a kisebb gazdák összeadják a juhaikat, hogy 200–500 fős seregekben együtt legeljenek (Rubinek 1911: 359). A juhtenyésztés a paraszti, kisparaszti gazdaságoknak fontos melléküzemága volt mégis, hisz nem csak a táplálkozást szolgálta, hanem az öltözet előállításához szükséges nyersanyag egy részét is biztosította (Szentimrei 1978: 147), másrészt a termőföld feljavítását is lehetővé tette.

Kós Károly és munkatársai a Kis-Küküllő vidékének népművészetéről írott könyvükben megjegyzik, hogy igen polgárosult terület, ahol akár az is megtörté-

nik, hogy egy falun belül egyidőben létezzen több egylet, gazdakör, dalárda stb. (Kós 1978a: 11). A mezőgazdasági statisztikából is kitetszik, hogy a társulás a mezőgazdaságban és általában a gazdasági életben gyakori, bevett forma. A vizsgálat e részébe bevont nyolc községből tejszövetkezet működött Bonyha, Szászcsávás és Vámosgálfalva községekben, gazdakör működött Bonyhán, Désfalván, Gógánban és az akkor még különálló Gógánváralján, Kóródszentmártonban, Dányánban, Küküllőszéplakon, Magyarsároson, Haranglábon, Pócsfalván, Szőkefalván és Vámosgálfalván. A vidék hitelszövetkezetei (zárójelben a tagok számával): Bonyhavidéki hitelszövetkezet (234), Désfalva vidéki hitelszövetkezet (168), Gogáni hitelszövetkezet (182), Magyarsáros községi hitelszövetkezet (116), Szőkefalva és vidéke hitelszövetkezet (184), Vámosgálfalva községi hitelszövetkezet (144). Ez az adat annak fényében igazán érdekes, ha tudjuk, hogy – legalábbis az 1895-ös, tehát 15 évvel korábbi összeírás szerint – Bonyhán például 271 háztartást írtak össze, és ehhez viszonyítjuk a hitelszövetkezeti tagok 234-es létszámát. A *Kis-Küküllő* hetilap beszámolt arról, hogy a megye első községi hitelszövetkezete 1895-ben alakult, amit az ádamosi követett, és hogy tervben volt a dicsői és bonyhai hitelszövetkezet is (*Kis-Küküllő* 1895. febr. 3. 5/5, 3. oldal).

A térség etnikai viszonyainak alakulása

Az 1910-es évben a nyolc vizsgált községen belül az arányszámok a következőképpen alakultak: összlakosság 27 958, ennek 36,43%-a román, 37,74%-a magyar és 21,58%-a német (egyéb: 4,25%).⁴⁸ Mint látható, ez a vidék, a Kis-Küküllő középső folyása egy kicsit „magyarabb” és ugyanakkor egy kicsit „németebb”, mint a megye általában. Az 1910-es anyanyelvi adatokat követően egy összeítést készítettem az 1941-es nemzetiségi⁴⁹ adatok alapján (amikor az erdélyi demográfiai tendenciákkal összhangban a lakosság szám a legmagasabb volt), majd ugyanígy 1966-ban⁵⁰ (a szászok számának első észlelhető csökkenése,⁵¹ miközben a vidéki népességszám nagyjából stabil maradt, mi több, enyhe növekedést mutatott), 1977-ben (az iparosítás és urbanizáció hatásaira fogyó vidéki

48 Varga E. Árpád etnikai statisztikáinak Maros megyére vonatkozó kötetéből a nyolc község adatait az 1910-es évre összesítettem. Így jártam el a többi év esetében is, hogy kirajzolhatóvá váljanak a vidék etnikai szerkezetében végbement változások. Kis-Küküllő vármegye adminisztratív egységként a II. világháború utáni közigazgatási átszervezésekkel megszűnt, így ezen belül a statisztikai adatok nyomon követése csak úgy lenne lehetséges, ha a valamikori megye összes faluját alapul véve követném végig az etnikai arányszámok változását. Ez nem is célja ennek a dolgozatnak, és meg is haladja a kereteit.

49 1910-ből csak az anyanyelvi adatok állnak rendelkezésünkre. A későbbi évek párhuzamai alapján, amikor egy-egy évből rendelkezésünkre állnak mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi adatok, elmondható, hogy az anyanyelvi és a nemzetiségi (ön)besorolás között a románok, magyarok és a németek (szászok) esetében elhanyagolható az eltérés, ez inkább a cigány közösségek esetében jellemző.

50 Az 1956-os népszámlálás nem minden esetben tartalmaz nemzetiségi adatsorokat.

51 A szászok térvesztésére – és a románok térnyerésére – egyébként már a 19. század végén felfigyeltek a szakírók (lásd Dorner 1910: 31–33).

népesség), 1992-ben (a vidéki népesség és ezen belül a szászok számának drasztikus csökkenése), és végül 2002-ben (a vidéki népesség stabilizálódása, de a szászok szinte teljes eltűnése).⁵² A 2. táblázat jól mutatja ezt a folyamatot:

Év	Összesen /Százalék	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jiddis	Cigány	Ukrán	Szerb	Szlovák
1910	27 958	10 184	10 552	6 033	1 189	0	106	0	2	9
	100	36,43	37,74	21,58	4,25	0,00	0,38	0,00	0,01	0,03
1941	30 422	11 624	10 085	6 857	1 856	0	0	0	0	0
	100	38,21	33,15	22,54	6,10	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
1966	29 366	12 342	11 059	4 385	1 580	2	1 571	1	0	1
	100	42,03	37,66	14,93	5,38	0,01	5,35	0,00	0,00	0,00
1977	26 698	10 370	10 777	3 345	2 206	2	2 198	1	0	1
	100	38,84	40,37	12,53	8,26	0,01	8,23	0,00	0,00	0,00
1992	21 694	8 023	9 571	500	3 600	1	3 595	2	1	0
	100	36,98	44,12	2,30	16,59	0,00	16,57	0,01	0,00	0,00
2002	21 665	7 963	8 890	128	4 684	2	4 673	3	2	0
	100	36,76	41,03	0,59	21,62	0,01	21,57	0,01	0,01	0,00

2. táblázat: Etnikai folyamatok a nyolc vizsgált község adatai alapján 1910 és 2002 között.⁵³

Mint már mondtam, 1910-ben a románok és a magyarok arányszáma nagyjából megegyezett, és úgy tűnik, az abszolút számokban történt változások ellenére a 36–44 százalék közötti mozgást a teljes népességre vetítve a következő korszakokban megtartják (kivéve az impériumváltás utáni időszakot, amikor a magyarok aránya lecsökkent). A vidékről tehát nem lehet elmondani, hogy abszolút többségben lenne akár a román, akár a magyar csoport, ami egyébként a napjainkban folyó politikai játszmákban a helyi magyar elit egyik legfontosabb visszatérő beszédtemája, mint ahogy ehhez hasonlóan a cigányság demográfiai térnyerése is, ami viszont már a román elit diskurzusában is uralkodó elem. 2002-ben a románok aránya 36,76%, a magyaroké 41,03%, a szászoké 0,59%, míg a cigányoké 21,57%. Úgy tűnik, a szászok és a cigányok között demográfiai helycsere történt: 1910-ben a szászok aránya volt 21,58%, a cigányoké 0,37%. Ez még akkor is beszédes, ha figyelembe vesszük a népszámlálások és általában a nagy adatfelvételek cigány népességekre vonatkozó nem egyszer szignifikáns torzításait. Érdekes végigkövetni ugyanakkor, hogy ezek a számok és százalékok az egyes pillanatfelvételek alapján hogyan alakultak, és a történelmi folyamatokba behelyezve elgondolkodni azon, hogy mi is történt a vidék falusi népességével és azon belül az etnikai arányszámokkal.

52 A részletes, a községek és a falvak adatait feldolgozó táblázatokat, amelyekből ezeket az adatokat nyertem, lásd a mellékletben.

53 A legfrissebb népszámlálási adatokat csak Küküllőszéplakon és Bonyhán sikerült beszereznem.

Az 1910 és 1941 között eltelt időszaknak a legfontosabb eseménye volt a trianoni döntés eredményeként megváltozott államhatár és az ezzel együtt járó, akár a mindennapi életben is megjelenő változások (vö. Bíró 2002). Érdekes ugyanakkor, hogy a nagy fogyás nem is 1920-ban mutatkozott, hanem 1941-ben (ezért is emeltem ki ezt az utóbbi évszámot, de a mellékletben található részletes táblázatokból mindez kikövetkeztethető), amikor Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, a térség viszont Dél-Erdélyben maradt, és az új államhatár épp a vizsgált térség északi, keleti határán futott el. Ez a korszak a Dél-Erdélyben maradt magyarságra és az Észak-Erdélyben maradt románságra általában sem hatott kedvezően – csakúgy, mint fordított előjellel az 1944-es újabb határmódosítás –, és sok helyen mind a mai napig leterheli a magyar–román viszonyokat (vö. Balogh–Fülemile 2004: 202–239; Fülemile 1996; Keszeg 2004). A határ 1940-es meghúzása e térség magyarságának is kedvezőtlen változásokat hozott, amely – mint köztudott – akár a nyelvhasználatban is megmutatkozott: [az iskolában a harmincas években] *csaptak is a számra, hogy szökött ki a fogam, ha magyarul beszéltem.* (B. J.) A helyi katonaköteles magyarok nagy számban dezertáltak Magyarországra, amit a határ közelsége (a határ gyakorlatilag a Héderfáji szőlők fölött kezdődött), a helyiek terepismerete, a határ felületes őrzése és a román nacionalizmus felerősödése is okozott. Másrészt a környéken a román szélsőjobboldali szervezkedés is erőre kapott. Több olyan beszámolót is hallottam idősebb férfiaktól vagy nőktől, hogy vagy ők maguk vagy a férjük szökött át, dolgozott Marosvásárhelyen vagy Kolozsváron, vagy szolgált az e városok környéki falvakban: *osztán amikor 16–17 éves voltam, elmentünk Magyarországra. Elszöktünk...itt mentünk keresztül Héderfájánál. Akkor elmentem 17 évesen, s nem jöttem vissza, csak öt év múlva.* (B. J.) Arra is több példát hallottam, hogy a bonyhai férfiak az éj leple alatt egy-egy hétvégére hazaszöktek, aztán vasárnap éjszaka visszaszöktek Magyarországra. A visszaemlékezések szerint a hadköteles fiatalok csoportosan is szöktek: *Aztán kitört a háború...miután...a leánka született negyvenegyben, s negyvenben volt az esküvőnk, s '41. szeptember 5-én született a leánkánk. Aztán kitört a háború, s amikor a leánkánk hat hónapos volt, összeegyeztett sok fiatal a faluban, s átszöktek. Mert akkor osztán Vásárhely Magyarországhoz tartozott. Átszöktek Magyarországra, nem akartak menni a háborúba.* (K. A.) K. A. arról is beszélt, hogy fényképekkel kommunikáltak egymással, ő is (lányukkal) és férje is elmentek fényképészhez, és a fényképet elküldték egymásnak. De K. A. meg is látogatta a férjét: Héderfájánál a csordapásztor segítségével mentek át a határon, és ott is jöttek vissza.

A II. világháború idején történt etnikai villongásokra ugyanakkor leginkább azok a történetek utaltak, amelyeket a jelenkori etnikai viszonyokra, esetleges konfliktusokra vonatkozó kérdéseimre válaszként kaptam: gyakori volt mind a magyar, mind a román részről az, hogy azt mondták, hogy most a két etnikum békésen él egymás mellett, zavargásokra a II. világháború idejéről emlékeznek, amikor a vasgárda Bonyhán is megszerveződött, és a politikai változások, a nacionalizmus felerősödése a közhangulatban is változásokat eredményeztek. Erről a korszakról egyébként Kalotaszeg vonatkozásában azt írja Balogh Balázs és Fülemile Ágnes, hogy ez olyan mérvű etnikai feszültséget jelentett, amely máig hatóan meghatározza a két (román és magyar) etnikum közötti viszonyokat (lásd Balogh–Fülemile 2004: 202). Hogy ezeknek a történeteknek Bonyhán és a térségben mégis ilyen erőteljes szerepük, abban közrejátszhat az, hogy 1918 után Bonyha végső soron mindvégig Romániához tartozott; hogy nagyobb konfliktusokra tényleg nem volt

példa; és végül hogy a visszaemlékezéseket erőteljesen befolyásolja egy, a mai állapotokat szinte normatív módon meghatározó, az etnikai viszonyokat pozitívan feltűntető – egyébként nem csak Bonyhán megfigyelt – diskurzus.

a községbe a román magyar viszony, hát lehet azt mondani, hogy nagyon-nagyon jó. Lehet azt mondani, hogy sikerült... [...] ha csak a tanács összetételét is nézzük, több a román tanácsos, mint a magyar, s akkor úgy kell megoldani, hogy a magyar településen is tudjunk fejleszteni. Ugye, hogy a románokkal is ilyen kompromisszummal megoldani. Itten nagyon... benne vannak mindenbe, nem nacionalisták. Ők azt nézik, a jó felit a dolgoknak. [...] Ezt is csak az ők segítségükkel lehetett megoldani. Ez van, tehát ez a valós helyzet. Tehát a román–magyar viszony jó. (Sz. B., Küküllőszéplak)

Ehhez mindenképp hozzá kell tennem, hogy egyrészt a 19. század második felét megelőző időszakra vonatkozóan is vannak szórványos adatok etnikai feszültségekre,⁵⁴ másrészt a kilencvenes évek elején, illetve a kilencvenes években történtek még etnikai háttérű összetűzések – amelyek azonban a gazdasági életbe nem gyűrűztek be. Ugyan tehát 1910-től 1941-ig a vidék népessége növekedett (mind a románok, mind a szászok népességszaporulatot könyvelhettek el), ezen belül 1941-re a magyar lakosság abszolút számban és arányszámában is csökkent.⁵⁵

Miközben a népesség száma országos viszonylatban később is nő, aközben a statisztikai adatfelvételek sorában a vidék népessége 1941-ben a legmagasabb, amit ugyanakkor nem kíséri a magyar nemzetiség szaporodása. Az 1941-es népességszámot az egyes községek és falvak népességszáma meghaladja 1956-ban és/vagy 1966-ban, de az átfogó tendencia az, hogy 1941-et követően csökken a vidék lakosságának a száma. Az 1941-et követő csökkenés leginkább a jelentősebb szász lakosú falvakat, így aztán a községeket (Bogács, Csatófalva, Zágor stb.) érinti. A bizonyos etnikai csoportot hátrányosan befolyásoló folyamatoknak ekkor – mint korábban a magyarok – a szászok voltak kitéve. Az 1941 és az 1966 közötti fogyás nem egy esetben ezres, akár ötven százalékos nagyságrendű: a szász lakosság a II. világháborút követően – túl a Románia lakosságát általában is érintő modernizációs törekvések retorziós hatásain – a nemzetiszocialista Németországgal való feltételezett vagy valós⁵⁶ együttműködés okán nagyfokú hatalmi

54 Mint tudjuk, a dél-erdélyi magyarság az 1784-es Horea-féle parasztfelkelést igen megszenvedte, és utalások vannak arra, hogy ebben a régióban is voltak zavargások. A forrongások 1784-ben Küküllő megyét is elérték, de például Bonyháról azt tudjuk, hogy a magyar és a román jobbágyok a földesuruk jószágait közösen úzték ki a legelőkről (Binder 1975: 297), illetve szintén vannak utalások arra, hogy 1848–49-ben is történtek etnikai összetűzések (Pană-Popa 1996, Péterfy 2000).

55 Az 1941-es felvétel nem tartalmaz a cigányokra vonatkozó adatokat.

56 Fiatal román történészek véleménye szerint az erdélyi szászok és a hitleri Németország kapcsolatának tisztázását nehezíti az, hogy a szászokkal kapcsolatos (leginkább az *oral history* módszerére és az archivális források kutatására alapozó) történetírásban dominál a szászok áldozatként való feltűntetése, a viktimizációs diskurzus (Corneliu Pintilescu hozzászólása egy kelet-európai német szórványokról szóló durhami (Anglia) konferencián). A szászok és a hitleri Németország közti viszonyt érzékletesen adja vissza a szászok valamikori püspökének, Eginald Schlattnernek a *Fejlesztett kakas* c. regénye (mint ahogy szintén ő az, aki a *Vörös kesztyű* c. könyvében a szászok és a kommunista hatalom közötti együttműködést mutatja be).

önkénynek és a büntetés különféle formáinak volt kitéve. *Jött a földreform, elvették a földeket tőlünk, elvették a teheneket tőlünk, szászoktól, és odaadták a románoknak [...] s a fiatalokat a háború után Oroszországba vitték, 45 évestől... 18 évestől 45 évesig vittek mindenkit, lányokat, fiúkat, vitték Oroszországba, hogy ott dolgozzanak.* (M. A.) Sok, közvetlenül a német hadseregbe besorozott szász nem is tért vissza a második világháborút követően, így ezek aztán kérték a családgyesítést. A szász közösségek demográfiai megroppanásának azonban ez csak a kezdeti tényezője volt, ez folytatódott a szászok gazdasági és társadalmi stratégiáinak ellehetetlenítésével, a szászok gazdasági felszámolásával, ami egyébként illeszkedett a kommunista hatalomépítési stratégiák forgatókönyvébe. A vagyon elkobzása csak egy összetevője volt a kollektív bűnösség elve kimondásának, azt kísérték az akkori Szovjetunióba történt deportálások, amelynek keretében minden 18 és 45 év közötti szászt munkaszolgálatra vittek, a román telepések letelepítése a szász falvakba, sőt, mi több, betelepítése egyébként lakott házakba.⁵⁷ Arra is volt példa, hogy a Szovjetunióból a szászok nem ide, hanem az akkori NSZK-ba tértek vissza. Ez az időszak tehát nem kedvezett a szász etnikai és gazdasági újjáéledésnek, holott az egyik fontos etnikai autosztereotípiáé éppen az újrakezdés képességét kapcsolja a saját népcsoportjukhoz. Miközben a térség szász falvaiban a szász lakosság fogyatkozása ekkor kezdődött, a magyar, a román és a cigány lakosság száma növekedett, ami nem jelenti azt, hogy nem indult volna meg már a városokban való letelepedés, csak annyit, hogy az esetleges elvándorlást a szaporulat még tudta pótolni. Az 1966-os statisztikában lehet látni először jelentősebb számú cigány lakosságot.

A román lakosság 1966-ban képviseli a legnagyobb százalékot: ugyan a magyarság körében is van egy enyhe szaporulat az előbbi adatfelvételhez képest, de a románok körében ez sokkal hangsúlyosabb. 1966 és 1977 között csökken a teljes népesség, ezen belül mindhárom etnikum lélekszáma is. Kivétel a cigány lakosság, amely mind abszolút számban, mind százalékban növekedést mutat. 1962-re Romániában mindenhol befejeződött a kollektívizálás, a vidéki társadalom és gazdaság átalakításának talán legnagyobb projektje, miközben az ipari települések rohamosan épültek, fejlődtek. A falusi térségekben fölöslegessé váló munkaerő a városok fele kezdett orientálódni: *hát én... nekem a profészáom sofőr, buszon dolgoztam Segesváron vagy huszonkét évet. A régi rendszerbe – mondja Gy. J., és hozzá hasonló még sok van a faluban. A városokba való költözés világosan megmutatkozik e térségben is, mert a környékbéli városokban ugyanakkor ebben az időszakban is folytatódott a lakosságszám rohamos emelkedése. A nagy gyárakat is ekkor kezdték építeni Dicsőszentmártonban, Marosvásárhelyen és Segesváron, földiás gazdaságot alakítottak ki Erzsébetvárosban. De a vidék lakossága még Medgyesen és Nagyszebenben is keresett és talált munkát és lakást magának. Megfigyelhető a százalékos arányszámok összehasonlításából, hogy ebben a folyamatban leginkább a román lakosság vett részt, ami már csak azért sem lehet véletlen, mert a fentebbi városok adatait vizsgálva az is kiderül, hogy azokban a városokban viszont a román lakosság száma és aránya is növekedett. Ennek eredményeképpen 1977-re a magyarok aránya a magyar népesség abszolút*

57 Ehhez lásd részletesebben a szászokról szóló fejezetet.

számának a csökkenése ellenére megnőtt, és meghaladta a negyven százalékot, ami a magyarok szempontjából bizonyos értelemben akár kedvezőnek is tekinthető, de egy másik olvasat szerint arról is árulkodhat, hogy a rendszer által támogatott városiasodásban a magyarok csak kevéssé tudtak részt venni. Talán ekkor kezdődött a magyar közösségek ruralizálódása, egy olyan általános tendencia, ami ma is jellemzi az erdélyi interetnikus viszonyokat. A szászok számának és arányának csökkenése szintén megfigyelhető: ennek egyrészt az lehet az oka, hogy – Katherine Verdery érvelésével egyetértve (Verdery 1985), illetve a terepen készített interjúk alapján is – a szászok a vagyonuk elkobzását követően arra kényszerültek, hogy más megélhetési lehetőségek után nézzenek. Mivel ez korábban történt, mint a kollektivizálás, ezért a városi munkához, a munkásként való elhelyezkedéshez szükséges készségek korábban kialakultak a köreikben – magyarán a hátrányukból végül előnyt kovácsoltak. Meg kell jegyezni, hogy ezzel együtt a közeli városok szász lakosságának a növekedése nem jelentős ebben a korszakban sem. Másrészt történhetett azért is – és inkább azért –, mert 1968 után Románia és az akkori NSZK között létrejött egy szerződés az Erdélyi németek évi kvótáknak megfelelő kivándorlásáról (nem mellékesen amiért a román állam adminisztrációs költségek címén egy meglehetősen busás árat, először négyezer, majd ötezer márkát számolt fel). E munka kérdésfelvetésének a szempontjából ez azért is érdekes, mert azt a különös esetet mutatja, amikor egy etnikum tagjai etnikai hovatartozásuk okán válnak közvetlen gazdasági erőforrássá – igaz, egy rájuk telepedett államhatalomnak, nem saját maguknak. Ezzel a folyamattal pedig a szászok végleges eltűnése vette kezdetét. A cigány etnikum ebben az időszakban is pozitív szaporulatot tudhatott magáénak, miközben a másik három etnikum lélekszáma csökkent, az övük mind abszolút számban, mind százalékban pozitív képet mutatott. A korábbi, 1966-os 1571-ről számuk 2198-ra nőtt, arányuk 5,35-ről 8,23%-ra változott. A folyamatot jól jellemzi a következő interjúrészlete: *Elmentek, a forradalom előtt sokan elmentek. Nem feltétlen Németországba. Elmentek Medgyesre, Somogyomba...elmentek Jövedicsről, mert Jövedicset benépesítették a cigányok...nagyon sokan. S mivel a falu el volt öregedve, fiatalság nem nagyon volt, csúfot űztek belőlük. S akkor a gyerekeik [akik már korábban elmentek] elvitték őket.* (A. S.) Jövedicsen egyébként ebben a korszakban a szintén Bonyha községhez tartozó Kunddal összehasonlítva sokkal nagyobb arányú volt a szászok fogyása.

Az 1977–1992 közötti időszakban tovább folytatódtak a korábban elkezdődött tendenciák: a cigányokat kivéve mindegyik más etnikum lélekszáma csökkent, mi több, a csökkenés ebben az időszakban volt a legjelentősebb, az 1977-ben regisztrált 26 698 lakosból 1992-re 21 694 maradt, amit szinte kerekén ötezer fős és megközelítőleg húsz százalékos fogyást jelent. A magyarok arányszámukon megint „javítottak” egyet, és 1992-re elérték a 44 százalékot, miközben a románok arányszáma 37 százalékos alá csökkent. De abszolút számban mindkét etnikum fogyást mutatott: a nyolcvanas években, ha lassabban is, még folytatódott a városra költözés. Ennek ellenére a román és a magyar lakosságszám alakulása belül maradt a harminc-negyven százalékos „etnikai paktumon”, ellenben a szászok száma és aránya drasztikusan lecsökkent, ami valószínűleg azzal köthető össze, egyrészt, hogy a nyolcvanas években romlott az ország helyzete, másrészt hogy a kilencvenes évek elején pedig szinte minden szász elhagyta az országot.

Ez a folyamat Bonyha térségében is lezajlott: a felgyűjtött visszaemlékezések szerint miközben a nyolcvanas években a rendszer nyomásának a fokozódására reagálva egyre többen próbálkoztak azzal, hogy kijussanak az országból, a nagy robbanást a forradalom utáni néhány hónap jelentette, amikor a szászok nagy része útlevelért folyamodott, és elhagyta a faluját. Úgy tűnik, a szászok egyik legfontosabb 20. századi tapasztalata a bizonytalanság volt. Ezt az egyik magyar beszélgetőtársam szász ismerőse így fogalmazta meg: *engem már kétszer levetkőztettek. Nem akartam megélni harmadikszor is.* (Gy. J.) Sok tudományos munka teszi fel kérdésként, hogy a szászok miért is mentek el, a szász falvakat járva, és látva a valamikori imponáló gazdasági eredményeknek a nyomát, magam is sokszor eltűnök ezen. De talán nem azt kell megmagyarázni, hogy miért mentek el, hanem azt, hogy akik maradtak, miért maradtak. Erre az egyik kundi, többször felkeresett beszélgetőtársam frappáns és lényegre törő választ adott: *tanár úr, tudja, csak azok maradtak itt, akik nem voltak képesek elmenni. Vajegy gyengébb öreg, akinek nem volt senkije.* (V. I.) Tény, hogy szinte kizárólag öregek maradtak, akik kötődtek a helyhez. A valamikor a térségben több mint húsz százalékban jelen levő szászok 1992-re két százaléknyan maradtak, 2002-re arányuk egy százalék alá csökkent. Bonyha községben a legutóbbi népszámlálás adatai szerint 3680 személyből 17 vallotta magát németnek, vagyis arányuk nem éri el a fél százalékot.⁵⁸ A cigányok jelenléte viszont 1992-re a korábbi nyolc százalékról tizenhat és fél százalékosra módosult, amihez hozzá kell tennünk azt is, hogy a romániai magyar elit általában, de a vidéki elit is és az RMDSZ ebben az időszakban egyes falvakban (Bonyhán, Küküllőszéplakon) még sikeresen tudott hatni a cigányok etnikai demobilizációjára és magyarként való besorolásukra, még etnikailag vegyes környezetben is. Vagyis megeshet, hogy a cigányok egy részét nem cigánynak, hanem magyarnak sorolták be – mint ahogy az is megeshet, hogy ez a cigány–román viszonylatban is megtörtént.

Az 1992 és 2002 által átfogott korszaknak a folyamatait röviden értékelni igen nehéz. Az 1992-ben regisztrált 21 ezres népességszám stabilizálódott, a kialakult etnikai arányok a románok és a magyarok viszonylatában nem sokat változtak. A szászok még kevesebben maradtak, és fokozódott a cigányság demográfiai térnyerése. Ehhez megint hozzá kell tennünk, hogy a helyi elitek beszámolóí szerint ekkor még mindig többé-kevésbé sikeres volt a cigányok etnikai erőforrásainak a magyar vagy román etnikai stratégiákba való becsatornázása. Ez – hasonlóan a szászok esetéhez, akiket a román állam gyakorlatilag kiárúsított – az etnikai erőforrás-használatnak szintén egy különös esete: az etnikum egy demográfiai érvelés keretében képes gazdasági erőforrásokat biztosítani, például akkor, amikor a beiskolázott román vagy magyar gyerekek száma alapján dől el, hogy egyes osztályokat indítanak-e vagy sem. Ezzel együtt a magyarok számaránya a korábbi 44 százalékról 41 százalékra csökkent, miközben a románok számaránya szinte semmit nem változott. A szászok a korábbi 2,3 százalékos arányról lecsökkentek jóval egy százalék alá (bár a számbeli fogyásuk a korábbi drasztikus létszámapadás miatt már csak százas nagyságrendekben volt mérhető), míg a

58 Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei, 2011. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy ebben a számban a nem szász németek is benne vannak.

cigányok 21,5 százalék fölötti arányt tudhattak a magukénak. E korszaknak fontos jellemzője, hogy a cigányok már nem csak a szászokkal összehasonlítva nyertek teret: ha csak kevéssel is, a románok aránya is csökkent, a magyarok aránya pedig több mint három százalékkal.

Az 1910 és 2002 közötti korszak demográfiai és etnikai folyamatainak vizsgálatából le lehet vonni a következőket, hogy a 20. század közepéig a vidék népessége gyarapodott, majd ezt követően különböző ütemben, de fogyott. A magyarok és a románok aránya egy-két kivételes időszaktól eltekintve mindvégig stabil volt, ezt ma az is mutatja, hogy a helyi politikai életet – a polgármesteri funkció betöltésének az erejéig – három községben az RMDSZ (Vámosgálfalva, Mikefalva, Küküllőszéplak), a másik ötben pedig román pártok dominálják. Az egyes községek etnikai arányaiban nem mindig köszön vissza a relatív magyar többség: a nagy lakosságszámú Vámosgálfalva és Mikefalva község adja a helyi magyarság több mint ötven százalékát, amihez ha hozzászámoljuk Bonyhát és Küküllőszéplakot, akkor a helyi magyarságnak mintegy 85 százalékát kapjuk meg. Az utóbbi idők politikai, etnikai folyamatait vizsgálva ugyanakkor azt is el lehet mondani, hogy egyrészt megindult egy – igaz, még csak tapogatózó – cigány etnikai mobilizáció, másrészt a magyar etnikai besorolás a cigányok számára elveszítette gazdasági vonzerejét (vagy legalábbis ez nagyon lecsökkent), és a román etnikai közösségek sikeresebben integrálják, a pártok pedig sikeresebben mobilizálják a cigányokat. Ennek tipikus példája az, hogy egy cigány családon belül az idős és a középgeneráció tud magyarul, a legfiatalabb viszont már csak a román és/vagy a cigány nyelvet ismeri. A románság száma a vizsgált mintegy száz éven belül csak akkor csökkent, amikor a magyaroké és a szászoké is, ez jelezheti a vidékre jellemző demográfiai erőviszonyokat. A szászok pedig etnikai-történelmi kuriózum-má váltak, amihez nagymértékben hozzájárul a szászokra építő etnikai-kulturális turizmusban kialakult diskurzus is. A 2011-es népszámlálás jelentése már meg sem adja Maros megyét a jelentős német lakossággal rendelkező megyék között (holott a szász lakosságáról és a középkori, máig lakott váráról ismert Segesvár is ebben a megyében van). Ezzel szemben a hazai németység (36 ezer) 73%-a Temes (8,5 ezer), Szatmár (5 ezer), Szeben (4,1 ezer), Brassó (3,3 ezer), Krassó-Szörény (3 ezer) és Arad (3 ezer) megyében él.⁵⁹ Ebből is kitűnik, hogy a mai romániai németységben jelentősebb számban képviselik magukat a svábok, mint a szászok, hisz a Bánsági és Partiumi újratelepítésben ők vettek részt.

59 Forrás: az Országos Statisztikai Hivatal honlapja, <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/>. Utolsó letöltés: 2012. június 6.

Mezőgazdaság és gazdaság a térségben

Kis-Küküllő vármegyének és ezen belül a Kis-Küküllő középső folyása vidékének mezőgazdasága a 19. században több szempontból kiemelkedő – de amint utaltam rá, ugyanakkor ellentmondásos is – volt. Az 1895-ös mezőgazdasági összeírás adatainak figyelembe vételével egyrészt általában a vidék mezőgazdaságának, másrészt ezen belül a gazdaság és az etnikai hovatartozás közötti összefüggéseknek a főbb jellegzetességeit igyekszem bemutatni. A statisztika adatai önmagában is értékesek, hisz általuk képet nyerhetünk egy adott térség mezőgazdaságáról. De azért is értékesek lehetnek ezek az adatok, mert – mint már e fejezet bevezető részében említettem – hozzájuk lehet rendelni egy szintén ebben periódusban, 1890-ben készült népszámlálási adatsort is, így több esetben jó eséllyel rá lehet mutatni az etnikum és a gazdaság összefüggésének a tendenciáira.⁶⁰ Mivel mind az etnikai adatsorok, mind a gazdasági felmérés adatai faluszintre lebontva is megvannak, ezt tekintem elemzési egységnek is. Ezt már csak az is indokolja, hogy a mai községek beosztása eredményeként a szászok például többször eltűnnének a statisztikában: Kundon az 1890-es népszámlálás szerint a szászok aránya 82 százalékos, mellettük a románok 8,5, a magyarok 9,5 százalékos arányban vannak jelen. Ezzel szemben, ha a mai Bonyha község adatait ugyanerre az évre visszavetítve meg akarjuk nézni, akkor azt kapjuk, hogy a szászok aránya 16, a románoké 38, a magyaroké 40 százalékos, és megjelenik még ezek mellett a cigány etnikum is 6 százalékban. Ebben a vonatkozásban indokoltabb tehát, hogy az adatsorokat faluszintre lebontva vegyük figyelembe, és ebből próbáljunk meg következtetéseket levonni a gazdálkodás főbb jellemzőire vonatkozóan (lásd a 3. táblázatot).

Község neve	Falu neve	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány
Szászbogács	Szászbogács	983	147	27	682	[108]
	Magyarsáros	1271	395	811	1	.
Vámosgálfalva	Vámosgálfalva	1306	219	1058	1	.
	Szőkefalva	707	100	549	3	.
	Pócsfalva	484	221	253	7	.
	Erdőalja	500	486	9	-	.
Mikefalva	Mikefalva	520	104	413	-	.
	Abosfalva	388	188	166	1	.
	Felsőkápolna	184	169	15	-	.
	Csávás	801	55	637	5	.
	Désfalva	875	203	504	1	[155]
	Harangláb	998	353	620	-	.
	Somostelke	639	489	100	1	.

60 Főntebb szintén említettem, hogy a részletes táblázatokat a mellékletben tanulmányozhatja az olvasó, az elemző részbe – a részletes táblázatok terjedelme okán is – mindig csak a legfontosabb adatokat emelem be.

Község neve	Falu neve	Összesen	Román	Magyar	Német	Cigány
Bonyha	Bonyha	1183	324	609	3	[196]
	Bernád	369	263	77	5	.
	Kund	495	42	47	406	.
	Dányán	546	214	322	-	.
	Gógán	373	172	201	-	.
	Gógánváralja	714	155	559	-	.
	Jövedics	591	130	102	359	[72]
Küküllőszéplak	Küküllőszéplak	873	433	369	3	.
	Héderfája	975	18	866	-	[104]
	Oláhszentlászló	733	696	11	1	.
	Kiszentlászló	683	23	10	614	.
	Vajdakuta	445	427	10	-	.
Kóródszentmárton	Kóródszentmárton	731	259	450	17	.
	Kóród	356	307	45	3	.
	Vámosudvarhely	554	392	142	2	.
	Küküllősolymos	636	592	17	25	.
Zágor	Zágor	1296	124	24	1049	.
	Szászszőlős	618	26	7	585	.
Csatófalva	Csatófalva	797	539	10	247	.
	Domáld	686	61	6	571	.
	Szászörményes	759	62	29	638	.
	Szászszentiván	622	176	11	412	[79]

3. táblázat: A falfekvő etnikai szerkezete 1890-ben (anyanyelvi adatok alapján). A román, a magyar és a német etnikum aránya. A cigányok számát az 1893-as összeírásból vette át Varga E. Árpád.

Forrás: Varga E. 1998.

A nyolc községben (és 34 faluban) összesen 6517 gazdasági egységet számoltak össze ebben az évben, amelyek összesen 74 954 kataszteri holdon gazdálkodtak.⁶¹ A földpiacot és a munkaerő árát jellemzi, hogy ennek nagy részét (70 068 holdat) a tulajdonosok maguk művelték vagy műveltették meg, és a fennmaradó 1481 holdat haszonélvezeti joggal, 3405 holdat pedig haszonbéresként használták. Az összes területből szántóföld volt 35 038 hold, kert 1628 hold, rét 1697 hold, beültetett szőlő 2472, parlagon hagyott vagy kiirtott 126 hold, legelő 9393 hold, erdő 12 266 hold, nádas 23 hold, végül nem termő terület 3311 hold. Az egy gazdaságra jutó terület így ezen a vidéken 11,5, ebből a szántóterület gazdaságonkénti átlaga 5,37 hold volt. A legelő és az erdő átlaga viszont nem haladta meg a két holdat, ami a 19. század végének viszonylatában megint jelzi ennek

⁶¹ Ezek a táblázatok túl nagy helyet foglalnának, beillesztésük ide nagyon megterhelné az elemzést, ezért ebben az esetben is a mellékletben találhatóak.

a vidéknek a domináns gazdasági arculatát, a mezőgazdaságra és az istállózó nagyállattartásra való berendezkedést. Az erdélyi gazdasági és mezőgazdasági viszonyokat tekintve a birtokolt összterület és szántóföld nem kevés, hisz korabeli számítások szerint egy családnak összesen 7–10 hold közepes minőségű földre lett volna szüksége a tisztos megélhetéshez (Egyed 1981: 200). Ugyanakkor nem is sok, hisz ezzel az átlaggal az itteni gazdaságok épp csak a szegényparasztság felső részében helyezkedtek el, hisz Egyed Ákos a 10 és 20 hold közötti gazdaságokat tekinti középparasztnak, amelyek az önellátáson túllépve már némiképp az árutermelésbe is be tudtak kapcsolódni (Egyed 1981: 208). És azt mindenképp figyelembe kell venni, hogy a térségben hangsúlyosan jelen voltak az erdélyi viszonylatokban mérve jelentős területeket magukénak tudó nagybirtokok, amelyek ezt az átlagot jelentősen rontották. Ha a nagybirtokok által birtokolt területeknek az összterületből történő kivonását (az átlagok ezt követő kiszámítása nélkül) megteesszük – csupán a számadatok érzékeltetése végett –, akkor a következő eredményeket kapjuk: a 100 holdat meghaladó birtokok (nemesi birtokok, gazdagparaszti gazdaságok és gazdatestületek – legtöbbször legelőbirtokkal) tulajdonában volt 8596 hold szántóföld és az összes területből 21 552 hold. Vagyis mind az összterület tekintetében, mind a szántóföld viszonylatában ezeknek a nagybirtokoknak a tulajdonában volt a területnek szinte egyharmada, illetve egynegyede. Az átlagos földbirtok viszont még akkor is meghaladja a hét holdat (7,44), ha a teljes területből kivonjuk a száz holdon felüli birtokokat. De az erdőknek például szinte fele volt ezeknek a birtokoknak a tulajdonában, amely az 19. század eleji úrbérrendezésnek és elkülönözésnek a másol is tapasztalható viszásságait tükrözhetette, nevezetesen azt, hogy az úrbérrendezés során a földesurak ott is erdőt szerezhettek, ahol egyébként földjük nem volt (Egyed 1981: 191–192). Bethlen Árpád grófnak például az 1910-es adatfelvétel szerint Haranglábban úgy volt 119 hold erdeje, hogy egyébként a faluban földet nem birtokolt (Rubinek 1911: 361).⁶² Ugyanakkor azt is jelzi, hogy az erdők ekkor még nagy arányban községi, közbirtokossági tulajdonban voltak. Az egyes falvak által birtokolt összterületet száz százaléknak véve és megnézve, hogy ehhez a száz százalékhhoz hogyan aránylik a szántóföld aránya, nem látunk nagy különbségeket, illetve ezeknek a különbségeknek nehéz lenne etnikai hátteret adni: a szórás harminc és hatvan százalék között mozog, de mindkét póluson vannak román, magyar és szász falvak is. Ugyanez mondható el akkor is, hogyha az egy gazdasági egységre eső szántóföld arányát nézzük: a térség átlaga öt hold körül mozgott, a falvakon belül a szórás három és nyolc hold körül mozog (az egyetlen kivétel Désfalva, ott 11 holdat is meghaladja), de ennek a szórásnak is igen nehéz lenne megtalálni az etnikai erővonalait. Amiben viszont kirajzolódni látszik egy magyar, illetve szász dominancia, az a szőlőbirtoklás. Az adatokból kivehető, hogy nagyobb (mind az összes szőlővel beültetett terület, mind az egyes gazdasági egységekre eső terület

62 Tudatában vagyok annak, hogy 15 év, a két adatfelvétel között eltelt idő a gazdasági viszonyokban is sok változást hozhatott, mint ahogy például a Bethlen grófok birtokának méretében és annak összetételében is (erre a későbbiekben visszatérek). Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy az 1895-ös felmérés nem tartalmaz falvakat alapul vevő adatokat (mint ahogy a 15 évvel későbbi igen), hanem az egyes birtokosokból indul ki, ezért nem alkalmas ilyesféle összevetések megtételére.

tekintetében) szőlősökkel ebben az időszakban főként magyar és szász falvakban lehet találkozni.

Műtrágyát a térségben összesen három gazdaság használt, egy Bonyhán és kettő Vámosgálfalván, és valószínűsíthető, hogy ezek a nagybirtokok voltak, egyrészt a Bethlenek birtoka Bonyhán, másrészt a vámosgálfalvi Dániel Mihály nagybirtokos, illetve az itt gazdálkodó haszonbérlet. Tűz elleni épületbiztosítással rendelkezett 1009 (15,48%) gazdaság, gabona- és takarmánybiztosítással szintén tűz ellen 190 gazdaság (2,91%), átalányban biztosította magát tűz ellen 165 gazdaság (2,53%), végül jégkárbiztosítással rendelkezett 83 gazdaság (1,27%). Ez az adatsor akkor igazán sokatmondó, ha a falvak bontásában az etnikai arányokkal hasonlítjuk össze: egy-két kivételtől eltekintve jobbra a szász falvak voltak azok, amelyek a biztosításban élen jártak, ezzel is jelezve a polgárosodásuk mértékét, hisz nem egy esetben a vidék tizenöt százalékos átlagát jóval meghaladóan, akár szinte hatvan százalékos is lehetett a biztosított háztartások aránya (amit a román és a magyar falvak közül csak Küküllősolymos, Szőkefalva és Désfalva közelít meg a maga 35, 32, illetve 27 százalékaival).

A fogatolás és az igavonásra használt állatok szempontjából a vidék egy, a modernizálódás útján elindult, de még mindig hagyományos terület benyomását kelti, és ez újfent aláhúzza azt, amit az ugar aránya, illetve az új növényi kultúrák megjelenése kapcsán a korábbiakban mondtunk: az összeírás alapján a falvakban összesen 2817 lófogatot találtak, ebből 140 volt az egyes, 373 a kettős, 15 a hármas és 16 a négyes fogatok száma. A lófogatok száma tehát 543-at tett ki. Az ökörfogatok száma összesen 730-ra rúgott, ebből kettős volt 657, négyes 70 és hatos 3, bivalyfogat volt 161, és végül tehénfogát 1383. Látható, hogy az összes fogatoknak szinte a felét a tehénfogatok tették ki, ami jelzi a fogatolásban és az igavonásban a tradicionális must, hisz a gazdaság fejlődésével a tehenek fogatolása a 20. század folyamán fokozatosan háttérbe szorult. Ugyanakkor a lófogatok száma még nem érte el az ökörfogatokét, holott ebben az időszakban már megindult (igaz, elhúzódozó folyamat volt) az ökörfogat–lófogát váltás. Ezt az adatsort érdemes összevetni az állattartásra vonatkozó adatokkal: szarvasmarhát összesen 10 492-t tartottak a vidék falvaiban, ebből 1225 volt a bivaly. Ló volt 1756 darab, juhot 19 709-et tartottak. Ez azért is beszédes, mert a korábban már említett adattal együtt, miszerint a nagybirtokok domináns állata a szarvasmarha volt, ez is visszaigazolja ezt a dominanciát (bár érdemes megjegyezni, hogy a nagybirtokok esetében a szarvasmarha–juh arány fokozottabban mutatta ezt: a nagybirtokon 1871 szarvasmarha mellett 2231 juhot tartottak). Az etnikai specializáció a tartott és a fogatolt számosállatok tekintetében sem mutatható ki világosan: bár úgy tűnik, a bivalytartás és a bivalyok fogatolása szász jelenség volt, több nem szász falu példája meghazudtolja ezt. Illetve arra is van példa, hogy szász faluban bivalyokat tartottak, de nem fogatolták őket (Zágór), és arra is, hogy szász faluban egyáltalán nem tartottak bivalyt (Szászsőlős). A kettős lófogatok esetében viszont kirajzolódik egy szász elsőbbség, ami – ha elfogadjuk azt a korábban felvetett feltételezést, hogy a lófogat a fejlődés jele – a biztosítással együtt jól jelzi a szászok helyét és szerepét a térség modernizációjában.

Nagybirtokosok, száz holdon felüli birtokok

A modernizációban és a vidéknek a gazdasági-társadalmi integrációjában a százszok mellett a másik fontos tényező a helyi nagybirtokosok voltak. Mivel a falvakra lebontott statisztika nem tartalmaz neveket, ezért abból az egyes falvak gazdálkodói csoportjának vagy csoportjainak etnikai összetételére vonatkozóan nem lehet megállapításokat tenni, csak annyiban, amennyiben egy faluban világos román, magyar vagy szász többség van. Ebben az esetben az uralkodó gazdasági minta ehhez az etnikai csoporthoz köthető. Az etnikai többség a szász falvaknak az egyik jellemzője, bár itt is vannak kivételek, hisz Jövedicsen szép számmal éltek románok és magyarok. Több faluban viszont a nemzetiségi arányok alapján nem lehet többségről beszélni, így ezeknek a falvaknak a gazdasági stratégiái sem köthetők világosan egyes etnikumokhoz. Ezzel szemben a két, 1895-ös és az 1910-es gazdacímtár tartalmaz neveket, így legalább a száz holdon felüli birtokok esetében van némi fogódzónk a birtokos etnikai hovatartozását illetően, bár a korabeli magyarosító névhasználati szokások miatt ezt sem mindig könnyű megtenni. Az 1895-ös adatfelvételben mind a tulajdonosok, mind a földet használók között túlsúlyban vannak a magyarok, helyi földbirtokosok és földművesek, illetve a megyei adminisztráció képviselői, ispán, alispán, bankárok, gyárosok stb. Az összesen feltüntetett 54 gazdálkodó között 24 földbirtokost és 12 földművest tart számon a statisztika, a többi egyéb kategória. A 24 földbirtokos összesen 13 097 holdat birtokolt, ebből 5130 hold volt a szántó (a vidék teljes birtokterülete még egyszer: 21 552, illetve 8596 hold), alkalmazásukban állt 331 ember. Ugyanezek a számok a földművesek kategóriájára: teljes birtokolt terület 2343, ebből szántó 891 hold, alkalmazásukban állt 38 ember. Látható, hogy a parasztság körében is megfigyelhető földbirtok-koncentráció ellenére a nemesi birtokosok túlsúlya ebben a korban is jellemző volt: a földbirtokosok az összes gazdálkodónak csak kevesebb mint felét tették ki, mégis mind a teljes terület, mind a szántók tekintetében a területeknek több mint felét ők, miközben a gazdagparasztok a maguk egynegyed körüli arányával a területeknek csak mintegy tíz százalékát birtokolták. A foglalkoztatottak száma pedig lényegesen eltért, ami vélhetően nemcsak a gazdálkodás mértékével, hanem az életmóddal is összefügghetett: ismert jellegzetesség az erdélyi paraszti kultúra vonatkozásában, hogy a gazdagparasztok legtöbb esetben maguk is keményen dolgoztak, és életmódjukban közelebb álltak a parasztság többi rétegéhez, mint a földbirtokosokhoz (vö. Egyed 1981: 228–229). A földbérlők között ugyanakkor megjelentek a vélhetően zsidó bérlők is: Bonyhán ilyen volt Hirsch Jakab, aki a grófi udvarral is gazdasági kapcsolatot tartott fenn, hiszen a grófi erdőt bérelte.⁶³ A szász falvakban természetesen – legalábbis a nevük alapján ítélve, ami a magyaros írásmód ellenére is jelzi a hovatartozásukat – a birtokosok egy része is szász volt, illetve ezekben a falvakban, főként a legelő- és erdőbirtoklásban többször feltűnt a társulás, illetve az egyházi vagy községi vagyon. Az 1895-ös gazdacímtár előszava

63 Hirsch Jakab a *Kis-Küküllő* hetilapban hirdette a bonyhai Bethlen-féle erdőben összerakott, a cséplőgép fűtésére ajánlott tölgyforgácsát, tölgy és gyertyán hasábokat és dorongfát, illetve tölgyfaoszlopot, padlót és egyebeket (*Kis-Küküllő* 1902. júl. 13. 12/29, 4. oldal).

megjegyzí, hogy a községi és közbirtokossági legelő- és erdőbirtokokat mellőzték, ezek a szász birtokközösségek viszont szántófölddel is rendelkeztek. A szász közösségi birtokok általában egy faluban voltak találhatóak, alkalmazásukban nem állt senki, és gépeket, eszközöket sem birtokoltak: ezek kifejezetten a földbirtoklást megszervező közösségek voltak. Magyar és román falvakban ebben a statisztikában nincs példa arra, hogy társulásoknak, a községnek vagy az egyháznak 100 holdat meghaladó birtoka lett volna (holott bizonyosan voltak társulások, Héderfáján létezett a volt úrbéresek közbirtokossága, és az 1910-es felmérésben ez Bonyhán is megjelent⁶⁴). Így ezek minden bizonnyal szántófölddel nem, csak legelő- vagy erdőbirtokkal rendelkeztek. Román tulajdonos a teljes statisztikában egy van: az oláhsolymosi (Küküllősolymos) Voniska Tódor feltehetően román nemzetiségű. Ezt az is alátámasztja, hogy nem nemes (földművesként tüntetik fel), illetve a 15 évvel későbbi statisztikában egy bizonyos „Quiska Tivadar utódai” jelenik meg, szintén Küküllősolymoson (ekkor már ez a neve a településnek), akiknek kis különbséggel ugyanakkora volt a birtokuk, mint Voniska Tódornak.

A földbirtokosok gazdaságainak nem csak a jelentős mértékű földtulajdon volt a jellemzője: a gépi ellátottságban is vezették a statisztikát. Autója nyilván csak a földbirtokosoknak volt, összesen három (Járay Róbertnek Désfalván, Dániel Mihálynak Vámosgálfalván és végül Bethlen Árpádnak Bonyhán), de szintén ők birtokolták a legtöbb (véltetően a cséplőgépek meghajtására használt) járgányt, a legtöbb cséplőgépet, vetőgépet,⁶⁵ ekét, rostát és egyéb eszközöket, miközben a gazdagparasztok tulajdonában a fontosabb eszközök közül két járgány volt mindössze, valamint egy cséplőgép és egy vetőgép. És nincs okunk azt feltételezni, hogy a 100 holdon aluli parasztbirtokok sokkal több géppel rendelkeztek volna. Az 1910-es statisztika bevezetője szinte kivétel nélkül a nagybirtokosokat nevezi meg, amikor a jelentős eredményeket elért gazdálkodókat sorolja fel: ezekben a gazdaságokban volt meg a megfelelő hagyomány, a megfelelő tőke, ők tudták felmutatni vagy megfizetni azt a szaktudást, ami ebben a korszakban a mezőgazdaságnak már elengedhetetlen feltétele volt, ezekben próbálkoztak fajták tartásával, egyes növényi kultúrák nagybani termelésével, ezek a gazdaságok tartották a folyamatos kapcsolatot a piaccal. Nem egy esetben gyárak és napi száz mázsán felüli őrlési kapacitással rendelkező gőzmalmok is tartoztak hozzájuk. Mezőgazdasági szeszgyára volt a Bethlen családnak Bonyhán, a Horváth családnak Küküllőszéplakon, nagy kapacitású gőzmalmot működtetett Dániel Mihály Pócsfalván és Teleki Andorné Vámosgálfalván. Mindent összevetve ezek a nagybirtokok fontos szerepet játszottak a vidék mezőgazdasági arculatának megteremtésében,⁶⁶ és a bonyhai terepmunka erre irányuló kérdéseire adott helyi válaszokból pedig az derült ki, hogy a nagybirtok és a falu közötti kapcsolat

64 A héderfáji közbirtokosság – egy közösségi vezető kitartó munkája eredményeként – a rendszerváltás után újjá is alakult. A bonyhai közbirtokosságra nem is emlékeznek a faluban.

65 Talán nem kell itt taglálni ezeknek az eszközöknek a fontosságát a mezőgazdaság forradalmasításában.

66 Ugyan voltak benne ellentmondások, de a nagybirtok modernizáló hatásáról – például a géphasználatban, új növényi kultúrák elterjesztésében stb. – mind magyarországi, mind erdélyi vonatkozásban tudunk (lásd Varga 1965).

élő volt, az emberek nemcsak dolgoztak ezeken a birtokokon, hanem ahol lehetett, tanultak is a birtok által követett mintákból, illetve több esetben a nagybirtokos gazdasági érdekeire rácsatlakozva a falusiak is profitálhattak az egyes gazdasági tevékenységekből. Végül: ezek a nagybirtokosok a falu mecénásai is lehettek, templomokat és iskolákat építettek, hozzájárultak a falvak modernizációjához, miközben – legalábbis a bonyhai visszaemlékezések és adatok szerint – fölötté voltak a helyi etnikai viszonyoknak.

Két állam, két nagybirtok árnyékában: a grófi uradalom és a kollektív gazdaság

Etnikai szerkezet

Bonyha etnikai viszonyai bizonyos értelemben a vidék etnikai szerkezetét idézik, más értelemben viszont eltérnek attól: ha az etnikai statisztikákat nézzük, akkor azt látjuk, hogy manapság Bonyhán nagyjából egyenlő számban élnek a románok, a magyarok és a cigányok, tehát a teljes nyolc vizsgált községben kapott jelenkori etnikai mutatókkal többé-kevésbé a bonyhai adatok is korrelálnak. Ha viszont az etnikai adatsorok történeti fejlődését követjük nyomon – ahogy azt tettem a korábbi részben –, akkor azt látjuk, hogy Bonyha ebben az értelemben eltér a környéktől: a faluban a németek száma elenyésző, és amikor meg is jelennek, a visszaemlékezések alapján feltételezhető, hogy nem is mindig szászokról van szó, hanem katolikus svábokról (lásd a 4. táblázatot).

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jiddis	Cigány	Ukrán	Szerb	Szlovák
1850n	1112	411	433	-	268	4	264			
1880a	1023	321	443	9	221+29			-	-	-
1880b	1023	330	456	9	228			-	-	-
1890a	1183	324	609	3	247		[196]	-	-	-
1900a	1215	362	842	11	-			-	-	-
1910a	1318	368	905	5	40		40	-	-	-
1920n	1386	420	929	-	37	37				
1930a	1590	547	934	7	102	42	56	-	-	-
1930n	1590	551	849	6	184	55	121	-	4	-
1941n	1604	564	771	3	266					
1956	1740									
1966a	1778	874	900	3	1	-	1	-	-	-
1966n	1778	874	879	3	22	-	22	-	-	-

Év	Összesen	Román	Magyar	Német	Egyéb összesen	Zsidó, jiddis	Cigány	Ukrán	Szerb	Szlovák
1977n	1849	691	808	11	339	-	338	-	-	-
1992n	1850	647	715	3	485	-	484	-	-	-
2002a	1948	847	672	5	424	-	421	1	-	-
2002n	1948	606	664	3	675	-	671	1	-	-
2011a	1970	1283	616	1	70		69			
2011n	1970 ⁶⁷		533	606	1	830		829		

4. táblázat: Bonyha etnikai szerkezetének változása.

Forrás: Varga E. és a Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei (2011-es anyanyelvi és nemzetiségi adatok).

A románok és a magyarok száma már az első adatfelvétel pillanatában, 1850-ben nagyjából egyenlő volt, ugyanakkor jelentős számú cigány csoport is élt a faluban. Ők mellett, hogy valószínűleg a helybelieknek és a környékieknek nyújtottak szolgáltatásokat – ezekről nincsenek adatok, a visszaemlékezésekben pedig csak a két világháború közötti időszakig tudunk visszanyúlni – minden bizonnyal a grófi birtokon dolgoztak, házatlan zsellérek vagy cigányzsellérek lehettek. Legalábbis erre lehet következtetni abból, ami a falubeli szájhagyományban fennmaradt, hogy tudniillik a gróf hozta őket olcsó munkaerőként, illetve abból, amit az 1890-ben született Nicolae Golea, egy jelentős román család tagja visszaemlékezéseiben írt (Golea 1996). Nicolae Golea a két világháború között bíró is volt a faluban, és a grófi családdal is együtt kellett működnie, tehát a grófi birtokra is volt némi rálátása. 18. századi levéltári forrásokban mindenesetre a cigányjobbágy kifejezés is előfordul (lásd lentebb).

A 19. század második felének adataiból látszik, hogy a románok és a magyarok aránya ez utóbbiak javára változott: a románok lélekszáma nemhogy növekedett volna, hanem csökkent, ami mögött nemcsak a szaporulat alakulását sejtjük, hanem a dualizmus kori Magyarország asszimilációs politikáját, illetve ezzel együtt talán a magyar grófok jelenlétét is. A magyarok lélekszámának a növekedése a stagnáló vagy enyhén növekedő román népességgel kísérve egészen Erdély Romániához történt csatolásáig tartott. Ezt követően a magyarok demográfiai felívelése az 1930-as tetőzést követően megtört, és aztán elkezdődött a számbeli fogyás és az aránybeli zsugorodás is. A II. világháborús határmódosítás Bonyhán is éreztette hatását: ekkor többen átszöktek a közeli Magyarországra (vö. Péterfy 2000: 11). Korábban már kitértem arra, hogy ma is lehet olyan bonyhaiakkal, illetve környékiekkel beszélni, akik még emlékeznek az oda- és a visszaszökésekre.

Ugyan a II. világháborút követő időkben a lakosság is stabilizálódott, de a magyarok számbeli csökkenése mind a mai napig tart, a románokkal szembeni aránybeli változás pedig csak azért váltott pozitív előjelűre, mert közben a román

67 Az egyes etnikumok számának összege 1969-et ad ki. A népszámlálási ívekben megjelenik egy orosz–lipován nemzetiségű, orosz anyanyelvű lakos is.

etnikum száma is csökkent. A valamikori kilencszázat közelítő, sőt, meg is haladó számról a románok és a magyarok száma ma ötszáz, illetve hatszáz közelébe csökkent le, így a szinte kétezres összlakosságnak a legutóbbi népszámlálás adatai szerint mintegy 42 százaléka cigány. Az egyharmados arány, amit a helyi román és magyar elitek mintegy egy önnyuagtató demográfiai diskurzus keretében előszeretettel használtak, megdőlni látszik: ezt a faluban már a 2011-es népszámlálás előtt sejtették, és borúlátó képeket vizionáltak. De az utólagos megjegyzésekből mégis úgy tűnik, hogy ez az eredmény meglepte őket. Ezzel együtt a falu politikai felállása nem sokban változott, a román–magyar, a községi arányokat figyelembe vevő, többé-kevésbé paritásos hatalommegosztás megmaradt: újráválasztották a román polgármestert, akinek a munkáját a régi magyar alpolgármester segíti. A cigányok politikai képviseletét egyelőre tehát még deficitesség jellemzi, amit talán az is előre vetített, hogy két jelöltjük volt a polgármesteri székre (ez még nem lenne különös, a románok és a magyarok sem tudtak kiegyezni egy jelöltben), de egyikük a román politikai színtérről szinte teljesen kiszorult Parasztpárt színeiben indult, és politikai csapat egyikük háta mögött sem sorakozott fel.

A cigányok lélekszámának alakulását a fenti táblázatból végigkövetni igen nehéz, néhol megjelennek, néhol nem, miközben lehet tudni, hogy a faluban a jelenlétük folyamatos volt. Az 1930-as anyanyelvi és nemzetiségi adatok összehasonlításából például lehet sejteni, hogy a cigányok egy része magyar anyanyelvűnek vallotta magát. 1941-ben a cigányok egyszerűen nem jelentek meg a statisztikában (csak az egyéb kategória árulkodhat róluk), holott a levéltári forrásokból és sok visszaemlékezésből következtetni lehet jelenlétükre már korábbi időszakokban is. 1966-ban vélhetően románokként vagy magyarokként regisztrálták őket. Az anyanyelvi és nemzetiségi adatok összevetéséből mindenesetre kiderül, hogy ekkor többen vallották magukat magyar anyanyelvűnek, mint nemzetiségűnek, és ezek valószínűleg a cigányok voltak. 1977-ben pedig megint nagy számban bukkantak fel a statisztikában. 1977 és 1992 között, ellentétben a másik két etnikummal, esetükben pozitív szaporulatot figyelhetünk meg, ami aztán az ezredfordulóig is folytatódott. A 2002-es népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatainak összehasonlításából pedig világosan látszik az, amit a bonyhai és Bonyha környéki magyar elit, iskolai tanárok, a helyi adminisztrációban dolgozók hangsúlyoztak: a cigányok elenyésző számban vallották magukat magyar anyanyelvűnek, ezzel szemben nagy számban „választották” a román anyanyelvet: a 150 nem cigány anyanyelvű cigányból mintegy 8-an vallották magukat magyar anyanyelvűnek, mintegy 141-en pedig román anyanyelvűnek. Ez a tendencia a legutóbbi, a 2011-es népszámlálás adatsorából még inkább kiolvasható: a cigányok nagyon kis számban vallották magukat magyar anyanyelvűnek,⁶⁸ és ellentétben a korábbi népszámlálással, most a cigány anyanyelv sokkal kevésbé volt vonzó számukra, mint a román. Döntő többségük ez utóbbit választotta (a

68 A jelenség nem csak Bonyhán tapasztalható: azokban a községbeli falvakban, ahol még nagyobb számban él cigány lakosság, szintén jellemző, hogy csak kevesen vallják magukat magyar anyanyelvűnek, a többség a román nyelvet nevezi meg anyanyelveként. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy olyan is előfordult, hogy az egyik faluban az egyik körzetben a magukat cigánynak vallók döntő többsége román anyanyelvet mondott, míg a másik körzetben romanit.

részletes ívekből még az is látszik, hogy a többségében magyarok által lakott falurészben is általános volt ez, ahol pedig a mindennapi kommunikációban a magyar használatos).

Ha a falu térképét etnikai adatokkal egészítjük ki, akkor elkülönülni látszik egy román, egy magyar és egy cigány falurész (lásd a térképmellékletet). A határok természetesen nem világosak, hisz egységesen egy etnikum által lakott falurész nem nagyon van. Talán az egyetlen kivétel a cigányok utcáinak egy, a domb fele eső része, ahol más etnikum nem lakik, egyébként mindegyik falurészben találni mindhárom etnikum tagjaiból. Ezzel együtt úgy tűnik, hogy a vasúttól a központig terjedő szakaszt és magát a központot vegyesen lakják főként magyarok és románok, a faluba a vasút felől bevezető út bal oldala és a legelő között dominánsan cigányok laknak (és a cigányok lakta falurész még belsőleg is tagolódik), a Kund pataka völgyén felfele futó utcában inkább románok élnek, és végül a leppendi úton található házak dominánsan magyarok tulajdonában vannak. A legutóbbi népszámlálás részletes adataiból is visszaköszön ez a felosztás (lásd az 5. táblázatot).

		1	2	3	4	5	6	7
Román	n	108	42	109	10	48	33	183
	a	130	313	131	349	64	68	228
Magyar	n	47	25	91	9	131	233	70
	a	47	30	90	14	133	234	68
Cigány	n	33	276	21	381	18	36	64
	a	11	0	0	37	0	0	21

5. táblázat: A románok, a magyarok és a cigányok aránya az egyes bonyhai népszámlálási körzetekben, 2011. n=nemzetiség a=anyanyelv, kövérrel kiemelve a nemzetiség.

Forrás: a Bonyhai Polgármesteri Hivatal népszámlálási ívei.

A népszámlálás során, mint ahogy a fenti táblázatból is látható, Bonyhát – amennyire csak lehetett, az utcahálózatot követve – hét körzetre osztották. Két körzetben (1. és 7.) a románok vannak abszolút többségben, szintén két körzetben (5. és 6.) a magyarok. Két körzetben (2. és 4.) a cigányoké az abszolút többség, de úgy, hogy arányuk jóval meghaladja a román és a magyar falurészekben tapasztalható belső arányokat, végül egy körzetben a románok és a magyarok megközelítőleg azonos számban élnek. Ha világos határokkal körülrajzolhatóan nem is, de mégis van tehát valamiféle térbeli tagolódás, ami a helyi köztudatban, amely elkülönít román, magyar és cigány falurészeket, még inkább felerősödik: *Itt akkor az én fiatalkoromban csak úgy hívtuk, Kicsi Szerbia...itt magyarság volt. Ottan voltak a falu végén még fel jobbra vagy három-négy [román] család. De azok is perfekt beszéltek magyarul, hogy mi mentünk, hogy köszönjünk, mert még mentünk, mert kíváncsiak voltunk, mi nem is tudtunk románul sok ideig, hogy bună ziua, jó napot, fiam, nagyot nőj, ők feleltek vissza magyarul.* (Gy. J.) Illetve: ha az egyes körzeteken belüli belső arányokat nem vesszük figyelembe, csak azt, hogy a románok, a magyarok és a cigányok is két-két falurészben dominálnak, akkor ez alapján indokolt a helyiek által sokáig fenntartott egyharmados egyensúlydiskurzus forgalmazása, és

érthető a helyiek aggodalma annak fényében, hogy ez az egyensúly – az ő szempontjukból – ilyen radikálisan és ilyen hirtelenséggel felborult.

Az etnikumok egymás mellett élésének és térbeli elhatárolódásának történeti alakulásáról Bonyha esetében viszonylag keveset tudunk. A románok és a magyarok a cigányok kapcsán mindig elmondják, hogy *eleinte* vagy *régebb* – és ezek elég kontúrok nélküli fogalmai az időnek – a cigányok sokkal kisebb számban voltak jelen: néhány cigány család élt a falu szélén. Az mindenesetre biztos, hogy cigányok már a 18. században éltek a faluban és dolgoztak a grófi birtokon: ebből a századból több, a Bethlen család hagyatékában levő iratban, különböző (peres) ügyekben előfordulnak cigányok, illetve cigány jobbágyok⁶⁹ (MOL P1951). Az etnikai statisztikákból látszik, hogy a cigányok már a 19. század végén nagyobb számban voltak jelen, még ha az valószínűsíthető is, hogy valóban a falu szélén laktak. A falu más részein, a központban, a románok vagy a magyarok utcájában lakó cigányok nagy többségükben a múlt század hetvenes éveitől költöztek át, vagyis akkortól, amikor a román és a magyar etnikum lélekszáma csökkenni kezdett. A térbeli szegregációt az is valószínűsíti, hogy a falu szélén lakó cigányok közel voltak a grófi legelőnek ahhoz a részéhez, ahol téglavetésre alkalmas földet találtak és a gróf engedélyével ezt ki is élték. A téglavetés gyakorlatára a múlt század harmincas éveiből és a II. világháborút követő időszakból vannak emlékek, ezt követően az átalakuló építkezési szokások és általában a falusi minták miatt ez háttérbe szorulhatott, illetve a cigányokat egyrészt a helyi tévesz, másrészt – részlegesen, lásd hátrébb – az ipar integrálta.

Visszatérve a térbeli szegregációra, azt valószínűsíti a mai helyzet is, hisz a cigányok nagy többsége mind a mai napig a falunak azon a részén lakik, amit a helyi hagyomány a cigányok telepeként határoz meg. Úgy tűnik tehát, hogy a cigány etnikum kis létszámuként való feltüntetése inkább egy diszkurzív stratégia, mintsem valós tényeken alapuló állítás, míg az elkülönülten való élésre több a bizonyíték. A cigányok mindezzel együtt a saját maguk betelepítése kapcsán azt hangsúlyozzák, hogy szakemberként, olyan munkásként érkeztek, akikre a grófi birtoknak szüksége volt.

A betelepedés és térfoglalás kérdése a magyar és a román etnikai csoportok viszonylatában is felmerül: a magyarok előszeretettel vindikálják maguknak az el-sőbbség jogát, mondván, hogy a 19. században még csak néhány román család volt, akiket a gróf hozott juhásznak. Szintén a 18. századi levéltári forrásokból lehet tudni, hogy ekkor már jelentős számú román élhetett a faluban: a tanúvallomások esetében többször bukkannak fel román nevek (MOL P1951). Szabó T. Attila helynévgyűjtéseiből is kiderül a román jelenlét, 1711-ben és 1754-ben az oláh templomra történik utalás, 1781-ben ilyen megjegyzéssel találkozunk: „Bonyhának felső részében, melly kis Bonyhának is nevezettetik az Oláhok szeriben” (Hajdú–Sebestyén 2003: 29, 32 és 33). Egy 1714-es vizitációs jegyzőkönyvben az *oláh pópa nyilára* (földjére) történik utalás (Buzogány 2008: 182), tehát valószínűsíthető, hogy ekkor már akkora román közösség volt a faluban, hogy papja is volt. 1778-ban 12 tanúból 5 vélhetően román, míg a szomszédos Dányánban 1767-ben

69 1744-ben például tanúvallomásokat vesznek fel az ökrököt nem jó helyen legeltető cigány jobbágy elleni támadás perében (MOL P1951 51. irat).

16 tanúból a név alapján valószínűsíthetően 8 román (Hajdú–Sebestyén 2003: 33 és 36), és a történetírás a románok megjelenésével általában is a 17–18. századtól számol. Az etnikai statisztikákból is kiderül, hogy már az első adatfelvétel idején, vagyis 1850-ben a románok száma túl magas volt ahhoz, hogy egyszerűen pásztorként foglalkoztassák mindegyiküket (vagy a családőket) a grófi birtokon. Az viszont igaz, hogy a grófnak a 19. század végén 450 juha volt, és ezzel övé volt a környék legnagyobb juhgazdasága, de ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy egy juhsereg átlagos és optimális száma – igaz, 20. század végi értékelés alapján (lásd Szabó Á. T. 2002) – a hasonló körülmények között pásztortoltatott juhok esetén két- és háromszáz között mozog. Az 1910-es mezőgazdasági statisztika megjegyzi, hogy Kis-Küküllő vármegyében nagybani juhtartással nem foglalkozik senki, vagyis a gróf juhgazdasága nem számított az akkori viszonyok közepette nagyinak, és még azt is hozzáteszi, hogy a seregbe összeadott juhok 200-500 fős nyájakban legelnek. Bárhogy is nézzük, a grófi birtok juhtartó ágazata nem tette szükségessé több vagy nagy számú pásztorcsalád jelenlétét, a grófnak egy, legfeljebb két juhnyája volt, amit a korabeli családi munkaszervezet jellegzetességeit figyelembe véve – néhány külső segítséggel – akár egy vagy két család is gondozni tudott. A grófi birtokkal kapcsolatos visszaemlékezések és dokumentumok pedig határozottan cáfolják azt az elképzelést, hogy a románok juhászok lettek volna, hisz a grófi udvarban és gazdaságban a románok mindenféle beosztásban dolgoztak a juhásztól egészen a szakácsig (a gróf utolsó szakácsa egy román férfi volt, lásd bővebben hátrébb). A betelepedés történetéhez magyar és román viszonylatban még egy fontos kérdés kapcsolódik, nevezetesen az, hogy kik is foglalták el a falu mai központját, és melyik a falu régebben lakott része, hisz ez is újabb fontos érv lehet az elsőbbség eldöntésében. Ebben a magyaroknak megint határozott álláspontjuk van, hisz azzal érvelnek, hogy a falu régebbi része egyrészt a grófi birtok körül kialakult központi falurész, amelyet egészen a két világháború közötti időszakig dominánsan magyarok, illetve az itt élő kereskedő családok, valamint az iparosok laktak. Erről a már említett Nicolae Golea így ír: „Abban az időben a Veresvölgy⁷⁰ [Vereşveghi] fele élttem, a falu vége fele. Távol voltam a községházától, a templomtól és az üzletektől. Távol voltam mindentől. Egyébként így volt az összes román Bonyhán. A falu közepét a magyarok foglalták el” (Golea 1996: 91, saját fordítás). Nicolae Golea maga is ebben az időszakban költözött a falu központjába, ahol a házán ma egy tábla őrzi az emlékét. A falu 18. századi katonai térképén valóban nincs nyoma annak, hogy a ma a románok által lakott falurész akkor lakott lett volna, a térkép szerint abban az időszakban csak a falu mai központja, a templom és a két kastély környéke volt lakott, illetve a Kund és a Leppend fele vezető utaknak a falu központjához közel eső, első része. A románoknak és a juhászatnak az összekapcsolása ezekben a letelepedéstörténetekben a tényleges történeti háttéren túl kapcsolatban lehet azzal az elterjedt – mind a tudományban, mind a köztudatban – megtalálható vélekedéssel, hogy a román nép egyik etnikai jellegzetessége a juhászat volt (bár Paládi-Kovács Attila kutatásai alapján megfogalmazta, hogy a középkori forrásokban *vlach*-ként szereplő népcsoport inkább jelent foglalkozást, mint etnikumot,

70 *Igen, ezen a völgyön ment föl, s van fent, úgy mondják annak, hogy Veresvölgy, még van fent egy kiscsi utca. S ott volt egy pár román család.* (B. A.)

lásd Andrásfalvy 2011: 514; Paládi-Kovács 1993). Kiss Réka jegyzi meg, hogy a Kis-Küküllő vidékén a románok letelepedésére az egyházi iratokban a 17. század harmadik felétől vannak adatok, amikor az egyház a református magyar jobbágyok által lakott telekre beült román jobbágyoktól is be akarta szedni az adót, és az erre vonatkozó határozatot épp egy bonyhai vizitáció alkalmával erősítik meg 1696-ban (Kiss R. 2011: 46). A 18. század közepén egy Bécsből megrendelt felmérés 65 családot talált templommal, de lelkész nélkül. A 19. század elejéről viszont már ismert a román lelkészek neve is (Péterfy 2000: 137).

A románoknak a letelepedés és a térfoglalás kapcsán az egyik gyakran hangoztatott véleménye, hogy a falut valójában a szászok alapították, akik aztán, amikor a 14–15. század környékén a Bethlenek megkapták Bonyhát, visszavonultak a Nagy-Küküllő völgye fele, és hátrahagyták a mai falut és az itt épített impozáns templomot is. E vélemény mellett az egyik érvek az, hogy a falut még a 19. század végén is (így például az 1895-ös mezőgazdasági statisztikában) Szász-bonyhának nevezték: *Az anyám mondta, hogy itt szászok voltak azelőtt. Azért mondják: Szász-bonyha. S a templom is a szászoké volt. De itt aztán betörések voltak, s a szászok visszahúzódtak a dombok közé. Mert itt út volt. És a gróf hozott ide magyarokat és románokat.* (B. M. I.) Én ebben az érvelésben – függetlenül annak igazságtartalmától, hisz ebből a szempontból nem az a fontos, hogy mi történt ténylegesen, hanem az, hogy miként interpretálják a mai falu lakói a történeti tudást – inkább látok egy etnikai háritást, mintsem tényleges történeti magyarázatot: a románok azzal, hogy az elsőbbség kérdésében mintegy a szászokat nevezik meg alapítóként, és ezzel egyben a magyarok számára is a büszkeség egyik forrását emelik ki, érvénytelenítik a magyarok elsőbbségre való törekvését. Ráadásul ezt egy olyan érveléssel teszik, ami ellen a magyarok sem tudnak vagy nem akarnak fellépni, hisz a falu magyarságának a tudatához – ha csak részlegesen is – hozzátartozik a szász múlt, amit egyébként ma mind a magyar, mind a román elit az egyik fontos új erőforrásként képzel el. A szász elem előtérben tartásával ugyanakkor elvehető ennek az elsőbbség körül forgó etnikai vitának az éle: a szászok ma már nem számítanak sem etnikai, sem erőforrásbeli vetélytársnak, mint ahogy olyan mértékben soha nem is számítottak annak, ahogyan az a román–magyar viszonylatban megfigyelhető volt. Egyes román vélemények pedig – összhangban a román történetírás domináns kurzusával – egyenesen addig mennek, hogy azt mondják, először a románok voltak itt, aztán érkeztek a szászok a magyar királyok hívására, akik végül a Bethlen grófok által hozott magyaroknak adták át a helyüket (Goalea 1996: 95). A Kis-Küküllő vidékének falvai közül Bonyha, Csávás és Héderfája szász eredetét Kiss Réka is csak valószínűsíti (Kiss R. 2011). A történeti anyagban (Csánki 1913; Györffy 1987; Szabó M. 2003), a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvekben a falu mindvégig Bonyha néven szerepel (vö. Buzogány 2008). A 'szász' előtag használata 1714-ben bukkan fel (Szabó M. 2003: 73),⁷¹ és használata nem következetes, a 18. századi katonai térképen például Bonyha szerepel. A szász alapításra és jelenlétre sem Györffy Györgynél (Györffy 1987), sem Csánki Dezsőnél (Csánki 1913), sem Benkő Józsefnél nincs utalás: ez utóbbi felsorolja a Küküllő

71 Hasonló a helyzet Csávás esetében is (Szabó M. 2003: 242). Peti Botond egy csávási anyakönyvvezetőre hivatkozva a falvak neveinek a megváltoztatását a Habsburg-ház (pontosabban: II. József) németesítő politikájával hozza összefüggésbe (Peti 2006: 244).

megyei lutheránus papokat, de ebben a felsorolásban értelemszerűen csak azok a falvak jelennek meg, amelyekről egyébként is tudjuk, hogy szász lakossággal rendelkeztek (Benkő 1999).

Jelen dolgozat szempontjából – mint mondtam – a tényleges történések nem is annyira fontosak, mint inkább a történésekről alkotott későbbi interpretációk, amelyek egyrésztől árulkodnak a helyi tudás létrejöttének folyamatáról, a tudást létrehozó mechanizmusokról, másrésztől árulkodnak magáról a tudásról és annak szerkezetéről. Ezek a helyi tudások részlegesek, mindig kiemelnek egy elemet, és a köré építik fel saját magukat: a cigányok kapcsán román és magyar részről a kis létszám és az elkülönült letelepedés a két fő elem. A magyarok románokról alkotott véleményében szintén a kis létszám és a juhászat jelenik meg, míg a románok a magyarokról a késői behatolók, telepések képét forgalmazzák. Ami számomra kissé meglepő volt: Nicolae Goleanak a néhol nacionalista diskurzussal párhuzamot mutató könyve csak kevésbé épült be a helyi tudásba, holott az értelmiségi román családoknál szinte kötelező eleme a könyvtárnak.⁷² És egy fontos következtetés: a telepítéstörténetek mindegyik változatában meghatározó szerepet játszik a gróf vagy a grófi család. Így elmondható, hogy a falunak nemcsak a grófi kastéllyal kell kezdenie valamit (ennek mind a román, mind a magyar elit tudatában van), hanem azzal a történeti, helytörténeti és kapcsolattörténeti szereppel is, amelyet a gróf játszik a falu köztudatában. A telepítéstörténetek és az etnikai helyzetek magyarázatának másik közös vonása, hogy erőteljes szervezőelemük egy történelemben kivetített, de a mával is összekötött etnikai-demográfiai érvelésrendszer, amelynek fontos része egy előre elrendeltetett etnikai, demográfiai és gazdasági egyensúlyban való hit vagy meggyőződés. E meggyőződés minden etnikumnak kijelöli a maga jól meghatározott helyét és szerepét egy adott társadalmi, gazdasági korszakon vagy rendszeren belül, aminek nem egy esetben nem pusztán leíró, hanem normatív szerepet is szánunk. Nézetem szerint a köztudatban az etnikai munkamegosztással és az etnikai megtelepülési szegregációval kapcsolatos elképzelések ebből is fakadhatnak. Ugyanakkor minden nagyobb horderejű társadalmi, gazdasági vagy politikai változás erre a meggyőződésrendszerre is kihatással van, miközben az emberek hajlamosak még egy korábbi korszakban kialakult meggyőződésrendszerből kiindulni, következésképp pont a hozzárendelt normatív szerep miatt annyira megrázóak ezek a változások.

E három fő etnikai csoport mellett a világháborúk közötti időszak két népszámlálásában megjelenik egy néhány tíz főt számláló zsidó közösség is: 1920-ban 37, 1930-ban 55 zsidó nemzetiségűt számoltak össze a faluban. Azt is tudjuk, hogy a zsidók korábban is jelen voltak a faluban: a már említett bonyhai Hirsch Jakab – igaz, viszonylag csekély összeggel, 1891-ben 241,07 forinttal, 1895-ben 198,38 forinttal – rajta van a Kis-Küküllő vármegyei legtöbb adót fizetők listáján (*Kis-Küküllő* 1891. október 11. 1/ 28, 3. oldal, illetve 1894. november 25., 4/48. 2. oldal). Az 1910-es mezőgazdasági statisztikában felbukkan egy bonyhai lakhelyű (akinek postája is Bonyhán), Hirsch Jakab nevű tulajdonos,⁷³ akinek a neve mellett 107 hold szántó, 2 hold kert, 17 hold rét és 2 hold szőlő, végül 4 hold

72 Miközben a magyar könyvtárakból hiányzik.

73 A szomszédos Bernádon Kinizsi István Marosvásárhelyen élő birtokos 138 holdas birtokát ugyanekkor Hirsch Béla bérelte. A *Kis-Küküllő* című hetilapot Hirsch Mór nyomdája adta ki.

használatlan terület szerepel, illetve neve többször felbukkan az egyházzal kapcsolatos vitás vagy bérleményi ügyekben (Péterfy 2000). E statisztika szerint a grófot követően ő a legnagyobb birtokos a faluban, ha nem tekintjük, hogy a volt úrbéreseknak ekkor összesen 139 hold földjük volt, amiben viszont szántó nem, csak 137 hold legelő és 2 hold használaton kívüli terület szerepelt (lásd a mellékletet). Nicolae Goleanak csak néhány szórványos megjegyzése van erről. Az idős bonyhaiak mindenesetre a két világháború közötti időszakból emlékeznek a zsidókra, személyes emlékeik is vannak velük kapcsolatban, meg tudják mutatni, hogy hol volt a zsidó kereskedők háza, el tudják mesélni, hogyan vágott a sakter állatot stb.

S a faluba az üzletek a zsidóké voltak. Csak a zsidók árultak. Volt vagy öt üzlet, de mindegyik zsidóé volt (...) Öt család, akik a kereskedelemmel foglalkoztak. S mézsárszék is volt, az magyar volt (...) A zsidók jó emberek voltak, volt sakterjük. Jól emlékszem, jöttek a gyermekek hozzánk tejért, kellett az ők edényükbe fejjenek (...) S a sakter vágta el a tyúkokat. Én is annyit vittem Kleinéknak. S ottan volt egy nagy szoba, ott volt egy lyuk. A nyakát vágta el, s oda dobta be. Ha megdöglött, akkor ki kellett vegyem, s akkor nézte, hogy kóser vagy nem kóser. (B. R.)

Románia 1924–25-ben készült kereskedelmi évkönyve több zsidó családot is felsorol, akiknek a nevei megegyeznek a falubeliek által említett nevekkel (SOCEC 1924). Mivel azonban a legidősebb adatközlő is 1921-ben született, ennél korábbi idősokra csak igazán kiemelkedő események kapcsán tudnak visszaemlékezni, olyan események kapcsán, amelyet a szülei vagy nagyszülei éltek át, és utólag a falu vagy egyáltalán a helyi emberek életében fontosnak, sorsfordítónak bizonyultak. A falu román emlékirója, Nicolae Golea is csak a két világháború közötti idősokban említi a zsidókat, az azt megelőző idősokra, a 19. század végére vonatkozóan egy-két elejtett megjegyzéséből lehet tudni, hogy volt a faluban egy (itt született zsidó), illetve egy örmény kereskedő (Golea 1996: 99). Így az emlékezetben csak annyi maradt meg, hogy a két világháború között élt a faluban néhány kereskedéssel foglalkozó zsidó család, akikről ma az idős falusiak kedvesen emlékeznek meg. *Voltak itt zsidók, igen, mézsáros, boltos, kocsmáros. De rendesek voltak, segítettek a szegényeknek. Volt egy füzet, abba írták. Az egyiknek volt egy lánya, Katica, velem ült egy padban, a harmadik-negyedik osztályig, amíg el nem vették. Kereskedtek.* (B. M. I.) A II. világháborút csak egy zsidó asszony élte túl (Péterfy 2000: 16), róla a falubelieknek az ötvenes évekből is vannak emlékeik.

Szintén kereskedéssel foglalkozott egy sváb férfi, Scheitz Endre, gyógyszerész és patikus,⁷⁴ aki a visszaemlékezések szerint katolikus volt, innen valószínűsíthető, hogy nem szász, hanem sváb volt.

74 Scheitz Endre okleveles gyógyszerész a bonyhai gyógyszerészterület nyitása iránti kérelmét 1893-ban nyújtotta be. Az indoklásban benne állt, hogy körorvosi állás is nemrég létesült a faluban (a bonyhai körorvosi állásra jelentkezett Kiss Gyula – *Kis-Küküllő* 1893. január 15., 3/3, 3. oldal), és hogy a gyógyszerészterület megnyitásával a megyeközponttól távolabbi falvak lakói is könnyebben ellátásban részesülnek, hisz Bonyháznak nagy volt a vonzáskörzete (*Kis-Küküllő* 1893. december 25. 3/52, 3. oldal).

Egyébként ebben a korszakban a falu életét még az iparosok jelenléte jellemezte: *Itt volt sok ilyen iparoscsalád is. Suszter, szabó, szűcs.* (B. R.); *...annyi az egész, hogy ez itt a központ, s itt mind mesteremberek voltak, s urak.* (B. J.) Ennek Bonyha központja máig őrzi az emlékét, hisz több olyan épület található itt, amely a 19. század végének, 20. század elejének, illetve a két világháború közötti időszaknak a vidéki polgári, értelmiségi stílusát hordozza magán mindmáig, és teljesen elűt mind a még megmaradt hagyományos parasztházaktól, mind a szocialista modernizáció idején épült, mind a változások után emelt falusi lakóházaktól, illetve azok a gazdasági épületek is hiányoznak mellőlük, amelyek a paraszti, földműves élethez elengedhetetlenek voltak. Végül: nem egynek közvetlenül az utcára nyíló ajtaja van, ami szintén elűt az udvarra nyíló ajtajú parasztházaktól, és jelzi, hogy azokban a házakban valamikor kisiparos, kereskedelmi tevékenység folyt. Több ilyen házban egyébként ma is üzlet, kocsmá vagy gyógyszertár működik. Az 1924-es évkönyv is több iparost felsorol (SOCEC 1924), illetve az 1921-es földreform birtokba helyezési listájának korrigálása kapcsán is jobbra (nevük alapján) magyar helybélieket vesznek le a listáról, azzal az indoklással, hogy ipart űznek és nem földművesek (ROLMMI F. 990).

Bonyha két világháború közötti társadalmi tagolódására abból is következtetni lehet, hogy a visszaemlékezések szerint külön bálákat szerveztek a földműveseknek és az iparosoknak, akár úgy is, hogy ezeket a bálákat egy időpontban, külön helyszínen tartották: *De ha volt egy szórakozás, mi nem mentünk oda. Nem voltunk odahívva. Ez akkor külön volt.* (B. J.) A faluban több cigánybanda is működött, így az egyszerre tartott táncos alkalmakra mind helybéli zenészek tudták szolgáltatni a muzsikát. Bálákat külön a románok és a magyarok is szerveztek maguknak, de az erre az időszakra visszaemlékezők azt is említették, hogy közös bálákat is tartottak, ahol egy magyar, egy román és – ha kellett – egy cigány tánc követték egymást. De abból sem volt probléma, ha román táncba magyar tévedt be, vagy fordítva, ilyenkor megtisztelték egymást egy-egy nótával. Etnikai feszültségeket – mint már említettem – ebben a korszakban a vasgárda tevékenykedése okozott, de egyébként a falusiak békésen tudtak egymás mellett élni. A visszaemlékezők egyébként ennek kapcsán is elmondják azt, amit a mai etnikai viszonyok kapcsán szoktak emlegetni: hogy az etnikai feszültségeket valójában fentről lefele generálják, és a mindennapi élet szintjén az emberek jól elvannak egymással.

Erre a korszakra, a két világháború közötti időszakra vonatkozóan többen kiemelték, hogy a korábbi évekhez, az I. világháborút megelőző időszakhoz hasonlóan nem az etnikai tagolódás, hanem a társadalmi és vagyoni helyzet számított. Arra is volt példa, hogy az egyébként magyaroknak szervezett szövetkezetben román férfi vezető funkciót töltsön be: Nicolae Golea cenzora volt a szövetkezetnek. Igaz ugyan, hogy a Hangya szövetkezet helyi fiókját az I. világháborút követően, mivel akadozott a működése, felszámolták, és Nicolae Golea javaslatára a román szövetkezeti hálózatba integrálták, de a vezetőségben továbbra is részt vettek a magyarok is, illetve a szövetkezet épületét használta a román és a magyar hitel-szövetkezet is (Golea 1996: 112–120). Mindezzel együtt a grófi család jelenléte és a grófi birtok gazdálkodása dominálta a falut, minden jelentősebb modernizációs elképzelést, iskola- és templomépítést, utak megnyitását, új falurészek kialakítását vele kellett egyeztetni, akár ha csak azért is, mert mindenütt voltak földjei.

A *gróf gróf maradt* – állapítják meg ma is sommásan. A községi adminisztrációban nyilván történtek változások, de a mindennapi emberek életében ez nem mindig mutatkozott meg: „a románok alatt éppen olyan rosszul ment, mint a magyarok alatt” (Golea 1996: 129).

A falu etnikai arculatát a 19. század végén, a 20. század elején, el egészen a 20. század közepéig a románok, a magyarok és a cigányok mellett tehát zsidók, németek (szászok, svábok) és örmények színesítették, akik elsősorban kereskedéssel és szolgáltatások nyújtásával foglalkoztak. Így érvényes lehet rájuk, és főként a zsidókra és az örményekre, a kereskedő kisebbség vagy közvetítő kisebbség meghatározás (vö. Eriksen 2005; Light 2000): olyan kisebbségek, amelyek a többségi társadalommal való sajátos viszonyuk, az országban történt letelepedésük, jogállásuk, illetve nem egyszer a földbirtoklással vagy más domináns gazdasági ágakkal kapcsolatos korlátozások eredményeként kiszorulnak bizonyos gazdasági tevékenységekből, és az uralkodó elitek vagy a társadalom egésze olyan feladatokat bíz rájuk, amelyeket a társadalom nagy része nem végez vagy nem hajlandó végezni. A szolgáltatások okán – zenélés, téglavetés – a cigányok is ebbe a kategóriába sorolhatók, és mint a későbbiekben látni fogjuk, az is indokolja az ebbe a kategóriába való sorolásukat, hogy az ő esetükben is az állam szerepvállalásának a növekedése hoz fordulatot a gazdasági tevékenységeikben.

Gazdálkodás Bonyhán és a grófi birtok

A bonyhai mezőgazdaság, a mai családi gazdasági egységek történetének megértéséhez egyrészt az egyes családi gazdaságok viselkedését kell megértenünk, másrészt pedig meg kell értenünk azt, hogy – anélkül, hogy összemoznánk őket – a két nagybirtok, a grófi birtok és a kollektív gazdaság hogyan működött, milyen szerepet játszott a falu életében. Hisz ha úgy vesszük, a ,89-es fordulat óta eltelt 22–23 év, illetve a II. világháborútól az 1955–62-ig (az első társas megalakulása és a kollektív megalakítása befejezésének éve) eltelt 10–17 év, vagy ahogy mondják Bonyhán, a *régi demokrácia* kivételével Bonyhán mindig volt egy nagybirtok, amely vagy monopolizálta a földművelést vagy legalábbis kijelölte annak kereteit. Meglátásomban (és nem csak az enyémben, lásd Fox 2011) ugyanakkor az agráriumban tapasztalható mai folyamatok is – hacsak az események más fordulatot nem vesznek – a kis- és középbirtokok felszámolása vagy felszámolódása irányába hatnak. Az új agrárpolitikák, az agrárpiaci feltételek és a támogatási rendszer a nagygazdaságoknak kedveznek: a támogatási rendszer előnyei ugyan elérhetők a kisebb gazdaságoknak is, de a rendszer teljesen nyilvánvaló módon a nagygazdaságokat, a nagyüzemi termelést támogatja. Ennek a hátterét pedig – mint a másik két nagybirtok létrejötte és működése esetében is – az állam vagy általánosabb értelemben a hatalom aktív közreműködése adja. Ráadásul a mai folyamat sokban – hogy ne mondjam: kísértetiesen – hasonlít arra a folyamatra, amelynek keretében a két világháború között, majd közvetlenül a II. világháborút követően a politikai legitimitás megteremtéséért először kisbirtokok tömegét teremtették meg (a fordulat utáni vonatkozásban: teremtették újra), majd a földet közvetlen elvonással nagybirtokokba vonták össze. Annyi a különbség, hogy ma az erőforrás-elvonás nem a redisztributív gazdasági rendszer, a centralizált

állami hatalomgyakorlás mintáit, hanem a látszólagos szabad piac logikáit követi – mégis erős állami beavatkozással, illetve a beavatkozás hiányával.

A falunak az I. világháborút megelőzően, az 1895-ös statisztika szerint 4207 hold földje volt, ebből 2158 volt a szántó, a többi kert, rét, szőlő, legelő, erdő és nem termő terület (lásd a 6. táblázatot).⁷⁵

Gazdaságok száma	A gazdaságok területe összesen	A gazdaságok területe művelési ágak szerint (katasztrális hold)								
		szántóföld	kert	rét	Szőlő		legelő	erdő	Nádas	Nem termő terület
					beültetve	parlag vagy kirtrott				
271	4207	2158	87	424	52	0	375	1001	0	110

6. táblázat: Bonyha gazdaságainak a száma, teljes mezőgazdasági területe és ennek megoszlása. Forrás: MKOMS 1897.

A 19. századot megelőzően a gazdálkodásról kevés információval rendelkezünk, a fennmaradt iratokból viszont bizonyos, hogy a földközösség, a nyomásrendszer és az irtás gyakorlata a 18. század elején még élt, így a gazdálkodás egészében illeszkedett az Erdélyben ekkor szokásos gyakorlatokhoz (vö. Imreh 1983). A földhasználatot úgy általában is a közösség és a szokásjog irányította:⁷⁶ ha a nyilat egyszerűen egy korábbi terminológia tovább élésének is tekintjük (és nem a nyilas osztás még élő gyakorlatából eredő szóhasználatának), a falu földje, közös föld, irtvány, irtványföld megtartása stb.⁷⁷ egyrészt a gazdálkodás archaikus voltára, másrészt a földhasználat közösségi irányítására utalnak. A 18. században a faluközösség feladata nemcsak a lelkészi lak és az iskola, meg a hozzájuk tartozó épületek rendben tartása, hanem a lelkész földjének a megszántása is, ami a faluközösségi munkának régi formája (Szabó Á. T. 2009: 135). A 19. század végéig a falu lakosai tagosítatlanul használták a földjeiket, az örökösödés nyomán pedig ezek sokszor – főleg a nagyobb birtokkal rendelkezők esetén – akár negyven-ötven parcellában is feküdtek. A földhasználatot ezen felül még ekkor is a három nyomás jellemezte, miszerint az egyik fordulóra az őszi gabonát vagy egyáltalán a szalmásgabonát vetették, a másikba kukoricát vagy takarmánynövényeket és a harmadikat ugarként hagyták meg. A 19. század végén a nagyobb, főként a faluba kívülről érkezett birtokosok nyomására egy nehézkes és hosszan elnyúló procedura eredményeként tagosították a földeket, végül

75 Nicolae Golea könyvében a következő, a táblázatban szereplő adatokkal szinte megegyező adatok szerepelnek: 4300 hold teljes terület, 900 hold erdő, 350 hold legelő és végül 3000 hold szántó, belsőség és rét (Golea 1996: 96).

76 Ez egybecseng mind Tagányi Károly 19. század végén született, mérőföldkőnek számító munkája megállapításával, miszerint a 18. századi Erdélyben a földközösség még megtalálható volt (Tagányi 1894), valamint Kiss Réka megállapításaival is (Kiss R. 2011).

77 A 18. századi vizitációkban több helyen felbukkannak ezekre utaló adatok (vö. Buzogány 2008: 168–226, a bonyhai vizitációk jegyzőkönyvei).

ugyanezen folyamat keretében a falu gazdái megegyeztek, hogy a háromnyomásos rendszerről áttérnek a vetésforgós gazdálkodásra (Golea 1996: 99). A bonyhai gazdálkodás megszervezésében tehát visszatükröződnek a Kis-Küküllő megyei sajátosságok.

A grófi birtok gazdálkodásáról már ezt az időszakot megelőzően hírt kapunk: a Bethlen grófok már a 19. század elején kiemelkedő gazdálkodást folytattak, hisz szép gyümölcsösüket és – az Erdélyben ekkor még igen nagy ritkaságnak számító – lóhajtású cséplőgépüket is említik a források (Kővári 1847: 104 és 125).⁷⁸ Bethlen Árpád grófnak, illetve családjának, szintén az 1895-ben készült statisztika szerint 2235 hold földje volt, ebből 202 hold volt a szántó. De jelentős volt az erdőbirtoka, ami 1329 holdat tett ki, és több mint száz embert foglalkoztatott, ezzel ő volt a környék legfontosabb alkalmazója (lásd a 7. és a 8. táblázatot). Nemcsak bonyhaiak, hanem a környékbeliek, egészen fel Balavásárig is, dolgoztak nála. Nicolae Golea visszaemlékezése szerint a faluban csak nagyon kevesen nem dolgoztak a grófnak, de jóformán az egész falu függött tőle. Több bérese volt a faluból, magyarok és románok vegyesen, akiknek ellátást és termőföldet is biztosított. Az akkor gyerek mai visszaemlékezők úgy idézik fel ezt a korszakot, mint amelyben a gróf jóságos atyaként igazgatta a falu és az emberek dolgát, ajándékot osztogatott karácsonykor stb.

Jó ember volt, a nép pártján állt. Újévkor összegyűjtötte az összes falubeli gyereket, a grófnő kijött, és mindenkinek adott [ne slobozea] egy-egy csomagot. [...] [És nem tett különbséget a románok, magyarok között?] Nem, nem, minden gyerek a faluból, megmondhatja minden velem egykorú, mentünk, hogy a gróf ajándékot [aiandec] adjon. Így mondta... Narancsot adott... de tudja, mit adott inkább? Fügét. (T. M.)

Mivel az erdő teljesen a gróf tulajdonában volt, a fát kérőknek munkanapokkal kellett fizetniük a fáért, illetve akkor is, ha részes szénát szerettek volna kaszálni. A gróf a munkanapokat kaszálásra és kapálásra, például répakapálásra használta fel (Golea 1996). Valószínűsíthető az is, hogy a 45 holdas szőlőjében is szükség volt munkákészre, és érdemes megjegyezni azt, hogy a falu 52 holdas szőlőbirtokából 45 hold az ő kezén volt. Ennek aztán a maradványait a kollektív gazdaság gyakorlatilag átvette, bővítette is, de egy év rossz kezelés miatt a szőlő mind kipusztult, és azóta – egy rövid időszakot kivéve, amikor többeknek is volt szőlőjük Bonyhán – nem újította fel senki a szőlőtermesztést. Vagyis Bonyhán a szőlőművelés ekkor a nagybirtok gazdálkodási gyakorlatába illeszkedett, kevésbé a parasztbirtok gyakorlatába.

78 A gazdálkodásról már egy 1711-ben készült, Fülöp Zsuzsanna által közölt leltárból is képet kaphatunk, az összeírás számot ad többek között a lóistállóról, a disznóólakról, a marhaistállóról, a tyúkólakról, a halastóról, nyers és aszalt gyümölcsökről, szőlőprésről, több faluból (Bonyha, Bogát, Csávás, Leppend, Örményes, Zágor) származó borokról, veteményes- és virágoskertről, csűröskertről, gyümölcsöskertről stb., vagyis egy kiterjedt, több lábon álló gazdaságról (lásd Fülöp 2012: 45–57).

A gazdaság										Hány községben fekszik	A gazdaságban foglalkoztatott cselédek száma
Területe											
Szántóföld	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Földadó alá nem eső terület	Összesen			
kataszteri hold											
202	70	327	45	239	1329	.	23	2235	10	105	

7. táblázat: Bethlen Árpád birtokai az 1895-ös gazdacímterében.

Forrás: MKOMS 1897

A grófi családnak autója is volt (lásd a 8. táblázatot), ami abban az időben meglehetősen ritkának számított a környéken, mint már említettem, összesen három volt a Balavásártól Dicsőszentmártonig terjedő területen. Ezért még a két világháború között is különös szenzáció volt a faluban, amikor télidőben a gróf három fia sílécekre állva húzták magukat az autó után, vagy amikor egyszerűen végigautóztak a falun. A gróf az autóval is a község szolgálatában tudott állni, ha kellett: sürgős községi ügyek elintézésénél az autót sofőröstől a helyiek rendelkezésére bocsátotta (Golea 1996). Jelentős volt a szarvasmarha-állomány, meddő és fejőscordában elkülönítve tartották őket, illetve szintén jelentős volt a ménese. A falubeliek mind említették az ökreit és a lovaikat, volt, aki harminc, mások hatvan ökörfogatra emlékeztek. A szekerek számából ítélve valószínűbb a harminc körüli szám. A gróf a szarvasmarháival külföldön is kereskedett, egy-egy sikeres vásárt követően ebbe a kereskedelmi forgalomba a helyiek is be tudtak kapcsolódni, akiknek az állatait az ide érkező kereskedők közvetlenül a bonyhai vasútállomáson be is vagonírozták. A grófi ménes emlékét őrzi a kastély és a Kis-Küküllő között elterülő rétnek a neve: Lókert, ahol állítólag a gróf a lovaikat tartotta. A Lókert neve mind a helynévanyagban (Bernád, 1711), mind a levéltári forrásokban (Bonyha, 1713) felbukkan (Hajdú–Sebestyén 2003: 23; illetve MOL P1951, 43. irat). A grófnak ezek mellett egy sertéskondája és egy juhnyája is volt (Golea 1996: 96), amint azt a statisztikai adatok is mutatják, illetve a falubeliek emlékeznek arra és levéltári források is igazolják (ROLKMI F. 1811), hogy virágzó kertészetet is fenntartott (amit aztán szintén a kollektív gazdaság folytatott).

A gazdaságban használt fontosabb gépek és eszközök											Háziállatok			
Lokomobil	Járgány	Cséplő-szekerény	Vetőgép	Rosta	Eke	Trieur	Szecs kavágó	Borona	Henger	Igás szekér	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh
1	2	1	4	5	54	2	2	13	4	32	250	105	130	450

8. táblázat: Bethlen Árpád gróf birtokának gépi felszereltsége és haszonállatai 1895-ben.

Forrás: MKOMS 1897

A 15 évvel későbbi adatfelvételtől még többet megtudhatunk a grófi birtokról. Ez abban különbözik a korábbi statisztikától, hogy kifejezetten csak a földbirtokot adja meg, gépekről, állatokról nem szerzünk belőle tudomást. Ugyanakkor a korábbi gyakorlattal ellentétben, amikor egy-egy gazdálkodó neve alapján történt a felvétel, és nem lehet tudni, hogy melyik falvakban található birtoktestekből áll össze az adat (csak annyit, hogy a gazdaságilag külön kezelt birtokokra fektették a hangsúlyt, és a különálló birtokrészeket, ha nem is egy faluban fekvő, egynek vették, amennyiben ugyanabból a gazdasági központból, ugyanazokkal az eszközökkel művelték), ebben falvanként tüntették fel a gazdálkodókat (lásd a 9. és a 10. táblázatot). Az 1895-ös adatokkal összevetve (lásd fentebb a 7. táblázatot) kétségtelen, hogy a gróf szántóterületei jelentősen növekedtek, és ezt most nem befolyásolja, hogy az 1895-ös statisztikában több faluban fekvő birtokait írták össze. Szintén növekedett az általa birtokolt teljes terület is, illetve csökkent a rét és a legelő meg az erdő területe. A csökkenésekben természetesen benne lehet az, hogy a korábbi statisztikához képest az 1910-esben csak a bonyhai adatokat adták meg. De a korábbi statisztikában sem lehetett benne olyan sok más, Bonyha környékétől nagyon távol levő település, mert akkor azok be sem kerülhettek volna a statisztikába, mivel ott az egy gazdasági központból irányított, ezért egységesnek kezelt birtoktestet vették alapul. Az 1910-es felmérésben pedig a gróf Kis-Küküllő vármegyében csak Bonyhán, Bernádon és Haranglábön szerepel birtokosként. Tudunk róla, hogy voltak máshol is birtokai (például Hát-szezen, ahová aztán kényszerlakhelyre száműzték), de azok távol estek Bonyhától, így nem képezhették a statisztika készítői számára a bonyhai birtok részét. Egyébként a család eme ágának Bonyha volt a központja, életvitelszerűen itt éltek, két kastélyt is birtokoltak egészen a két világháború közötti időig (Lukinich 1927), illetve ide temetkeztek. Ha a többi faluban volt is ekkor még birtokuk, akkor azok nem haladták meg a 100 holdat, illetve udvarház sem tartozott hozzájuk. Egy 1732-es osztzkodás során egyébként a család őse, Bethlen Pál a bonyhai birtokkal és kastéllyal együtt megkapta még a szentlászlói, a szénaverősi, örményesi, dányáni, csávási, bernádi, kápolnai birtokokat (Lukinich 1927: 553).⁷⁹ A szénaverősi kivételével mind a vármegyéhez, sőt ezen belül a nyolc vizsgált falu térségébe tartozó települések, amelyeknek – ha ott a grófnak száz holdat meghaladó birtoka lett volna – meg kellett volna jelenniük a statisztikákban. Valószínűsíthető tehát, hogy az 1895-ös statisztikában foglalt területek döntő többsége Bonyhán volt, és ezek a földterületek szaporodtak vagy csökkentek a 15 évvel későbbi statisztikában. Ezt valószínűsíti az is, hogy az 1921-es földreform idején a jegyzőkönyvekbe a bonyhai grófi birtok 2369 kataszteri hold területtel került be (lásd még lentebb).⁸⁰

79 Nicolae Golea megjegyzi, hogy a grófnak két vízimalma volt, egy Kápolnán és egy (Oláh)Szentlászlón (1996: 97). Tudjuk, hogy a nemesi birtokokhoz ezek a haszonvételek is hozzátartoztak, tehát a birtok nem feltétlen jelentett földbirtokot.

80 A mezőgazdasági statisztikák használhatóságáról lásd E. M. Scott 1996: 19–28, 1997.

Szántóföld	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Használatlan	Összesen
Kataszteri holdakban (kikerekítve)								
1143	50	160	10	263	941	.	19	2588 ⁸¹

9. táblázat: Bethlen Árpád gróf bonyhai birtoka az 1910-es gazdacímtárban.
Forrás: Rubinek 1911: 360

	Szántóföld	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Nádas	Használatlan	Összesen
kataszteri holdakban (kikerekítve)									
Bonyha	1143	50	160	10	263	941	0	19	2588
Bernád	65	7	125	0	1	0	0	3	211 ⁸²
Harangláb	0	0	0	0	2	119	0	0	121
Összesen	1208	57	285	10	266	1060	0	22	2920

10. táblázat: Bethlen Árpád gróf birtokai Bonyhán, Bernádon és Haranglábban az 1910-es gazdacímtárban.
Forrás: Rubinek 1911: 360–361.

A gróf szántóterületeinek a növelése tehát igen sikeres volt. Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre olyan adatok, amelyek alapján eldönthetnénk, hogy ez a rétek vagy erdők feltörésével állt-e összefüggésben (hisz rétjei és erdői csökkentek), vagy a 19. században annyira jellemző birtokkoncentrációval, miszerint az elszegényedő vagy nehéz helyzetbe kerülő parasztoktól, gazdálkodóktól a nagybirtokok vásárolták meg a földeket (Egyed 1981: 193–199).⁸³ Az minden esetre tény, hogy a gróf bonyhai birtokai 15 év alatt nőttek, és a falu összes területének több mint felét tették ki: 1910-ből nem áll rendelkezésünkre a falu területére vonatkozó adat, de feltételezhető, hogy az 1895-ös statisztikába foglalt összterület már nem tudott sokat növekedni, hisz a 19. század végén ezen a vidéken az új mezőgazdasági területek meghódítására, művelésbe való bevonására valószínűleg már nem nagyon volt lehetőség. Bonyha esetében még azt is figyelembe kell vennünk, hogy az erdő – ahonnan esetleg földet lehetett volna elhódítani – gró-

81 A számok összege 2586, a táblázat nem következetes.

82 A táblázat adatai itt szintén nem következetesek, átvettem mindent az eredetiből. A számok 201-et adnak ki, így a végösszeg valójában nem 2920, hanem 2908.

83 A Bethlen család 1875-ig visszamenő telekkönyvi kivonatából nem lehet ilyen adatokat kiolvasni.

fi birtok volt. Sem Nicolae Golea, sem a falu emlékezete nem tart számon ebből az időből erdőirtást. Feltűnő még a szőlőbirtok nagyarányú csökkenése, de ez minden bizonnyal a filoxéra támadásával van összefüggésben⁸⁴ (ugyanakkor érdekes, hogy a második, 1910-es statisztika a bortermelésre kitér ugyan, de a filoxérát nem említi). A két statisztika összevetéséből egyébként más esetekben is következtethetünk a szőlőbirtok teljes eltűnésére: 1895-ben Désfálván Járay Róbertnek 26, Pataky Lászlónak 15 hold szőlője volt, 15 év múlva a nevük mellett nem szerepel szőlő. A szomszédos Héderfáján a Zichy családnak tűnt el a szőlője (lásd a mellékletet). A Kis-Küküllő vidékén a filoxéra éppen az 1890-es években vált problémává, és ekként a közbeszéd témájává, ekkor kezdtek a védekezéssel és a megoldás módzataival foglalkozni (lásd például *Kis-Küküllő* 1891. szeptember 20. 1/25. 4. oldal, 1891. október 11. 1/28, 4. oldal, 1893. szeptember 3. 3/36, 3. oldal, 1893. október 29. 3/44. 3. oldal).

Az 1910-es statisztika a gróft dohánytermesztőként is feltünteti, aki benne van a tíz holdon felüli területen dohányt termesztők kategóriájában. Az 1890-es évek végén arra is volt példa, hogy a gróf 30 holdon kísérletképpen dohányt termelt, amely igen jó terméseredménnyel, nagyon jó minőségben 100 forintos holdankénti jövedelmet hozott⁸⁵ (*Kis-Küküllő* 1894. febr. 25. 4/9, 3. oldal). De az évszázad végéről arról is hírt kapunk, hogy lopják a gróf dohányát⁸⁶ (*Kis-Küküllő* 1898. okt. 2. 8/40, 3. oldal). Nicolae Golea említést tesz a gróf dohányszárító színeiről (Golea 1996). Ehhez hozzáolvasva azt az adatot, hogy több mint száz alkalmazottja volt, hogy a fáért és a szénáért dolgozni érkezett falubelieket a cukorrépa kapálásába is befogta, illetve azt, hogy szeszgyára volt, hogy két vízimalmot működtetett, hogy szarvasmarhakkal kereskedett: egy intenzív mezőgazdasági nagyüzem képe bontakozik ki előttünk, amelyen belül az újításnak is nagy szerepe volt, hisz az ipari kapásnövények ebben a korszakban jelentek meg az erdélyi mezőgazdaságban (Egyed 1981). Ennek az üzemnek a tulajdonosa viszont nem zárkózott el attól, hogy a falu és a vidék, de akár a megye életét is – ahol lehetett – segítse. A legnagyobb összeget fizetők listáján – amelyet általában a küküllővári Haller Jenő vezetett – rendszerint Bethlen Árpád gróf volt a második vagy a harmadik (*Kis-Küküllő* 1891. október 11. 1/ 28, 3. oldal, illetve 1894. november 25., 4/48, 2. oldal). A gróf a vármegyei bizottság tagja, de emellett a lótenyésztési bizottság alelnöke, a lóavató bizottság becsüese is volt (*Kis-Küküllő* 1903. október 25. 13/43. 2. oldal). A Kis-Küküllő menti vasút építésében vállalt szerepére már kitértem. A gróf segítette a régi iskola felépítésében nemcsak azzal, hogy a területet ő adta, hanem azzal is, hogy az akkori elöljáróval, a B. család fejével felutazott Budapestre, hogy az engedélyt megszerezzék. Illetve a gróf adományozta a területet az építéshez, és ő építtette a régi görögkeleti templomot (Péterfy 2000: 138), ami ma a lakosságcsere következtében elég elhagyatottan, a cigány falurész fölötti dombon áll, már nem nagyon használják. A kastélyban bálákat, előadásokat, jó-tékonyági esteket is rendeztek, hol a helyi intelligencia, hol pedig a környékbeli

84 A „Küküllők mentén és Kolozs megyében csak 1889-ben jelentkeznek a nagymérvű pusztulás jelei.” (Csávossy 2008: 60)

85 És az újságíró felteszi a kérdést, hogy a terjedő filoxéra által elpusztított szőlők helyett nem lenne-e alkalmas a dohány.

86 A tetteseket (szászernyei román férfiak) az újsághír szerint elfogták.

birtokosok részvételével (lásd például *Kis-Küküllő* 1895. június 9., 5/23, 3. oldal), és nem lehet véletlen, hogy a faluban olvasókör alakult, de még kaszinót is terveztek (*Kis-Küküllő* 1895. február 10., 5/6, 2. oldal).

A grófi birtok gazdasági lendülete a két világháború között megtört. Az 1921-es földreform során a földjeiknek jelentős részét elvették, s noha a grófi család a faluban maradt és megőrizte gazdasági elsőbbségét, a falusiak emlékezete szerint is továbbra is a legfontosabb alkalmazó maradt, akinek a gazdaságában egyaránt dolgoztak magyarok és románok, a birtok gazdasági teljesítőképesége lecsökkent. Tudva azt, hogy a földreform idején szinte 2400 holdas birtokból alig 420 holdat hagytak meg Bethlen Ádám (ekkor már ő a tulajdonos, mivel apja 1912-ben meghalt) tulajdonában (ROLMMI Fond col. de evid. cad. 196), a teljesítőképeség csökkenése teljes mértékben érthetővé válik. Az újabb kastélyt ebben az időszakban bontották le, és ebben az időszakban zárták be a szeszgyárat is.⁸⁷ A grófnak a falu központját elfoglaló birtokrészét felosztották, ide házak épültek, majd ezeket a házakat egy új utcával bekötötték a főútba, hogy az ott lakóknak ne kelljen a két völgyön felfele futó utakból nyíló utcán, kerülve közlekedniük (Golea 1996: 104). A falu képe is átalakult tehát (és ez folytatódott majd a II. világháború után is). Földet kaptak a szegények és/vagy a cigányok (ez utóbbiak jobbra el is adták a földjeiket, lásd Golea 1996: 123), illetve a háborús veteránok: a cigányok földbirtoka jobbra ebből az időből, illetve későbből, a reprivatizáció időszakából származik. A földek eladása ellenére viszont ma is van olyan cigány a faluban, aki a nagyapja által veteránként ekkor kapott egy hektár, illetve a magyar gazdák által nem használt, a házához közel eső kisebb földterületek megműveléséből (és időszakos) külföldi munkából tartja el családját. Az 1921-es földreform világosan mutatja, hogy a modern (nemzet)állam egyre inkább mint beavatkozó és a helyi birtokviszonyok, gazdasági kapcsolatok alakítója lép fel. Erdély vonatkozásában ez kiegészült még a földreformnak a sajátos velejárójával, hogy ez nem egyszerűen egy társadalmi reform volt (sőt, úgy tűnik, hogy kevésbé volt társadalmi reform), hanem inkább a román nemzetállami és gazdasági keretek megteremtésének az eszköze, a nacionalista gazdaságpolitika része (vö. Bíró 2002). Az 1921-es földreformnak már önmagában sajátos jelleget kölcsönöz, hogy két külön törvény vonatkozott az újonnan Romániához csatolt részekre (1921. július 30-ai törvény) és az addig is Ó-Romániát képező területekre (1921. július 17-ei törvény).⁸⁸ Az Erdélyre vonatkozó törvény pedig nem egy olyan cikkelyt tartalmaz, amelyből kiolvasható a magyar birtokos réteg gazdasági ereje csökkentésének a szándéka, illetve tudjuk, hogy a végrehajtás során is a román etnikumú gazdálkodók birtokba helyezését tartották elsőrendű célnak (vö. Bíró 2002). *Bonyhának, ugye, a grófi udvar határozta meg a létét. Mert a gróftól kapta körülbelül olyan 50 család a mindennapi kenyerét. Na, most felosztották a grófi birtokot, s elosztották ezeknek, kiadták mint katonák, vagy nem tudom, milyen érdemekből, vagy háborús vitézek, veteránok kapták ezeket a birtokokat.* (B. A.)

87 A Bethlen család birtokából egy telekrész és egy épület 1937-ben a szamosújvári szeszgyár nevére kerül (Telekkönyv).

88 Az újonnan csatolt területekre vonatkozó törvény olvasható itt: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65850, az ó-romániai pedig itt: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=65849. Utolsó letöltés: 2013. július 24.

Ekkor, vegyesen románoknak, magyaroknak és cigányoknak negyvenhét darab négyszáz négyszögöles házhelyet osztottak ki, és 160 személynek adtak egy-három hold földet (ROLMMI Fond col. de evid. cad. 196).

A gazdasági lendület megtörése ellenére úgy tűnik, a grófi család továbbra is fenn tudta tartani egyrészt úri életmódját, másrészt a faluban játszott integratív szerepét is. Az autó után sielő gróf fiúk emléke ebből az időből származik, mint ahogy a grófi teniszpályához fűződő emlékek is: a falusi parasztfiúk ott töltötték az időt a teniszpálya körül, szedték a labdát, beszaladtak a konyhára limonádéért stb.

Hogy volt? Jártunk be a grófékhoz, s akkor örökkéig hívtak minket, hogy le kell meszelni a pályát, le kell hengeregni, s délután két óraker ki kell húzni a spárgát, vagyis a hálót, fogtak neki játszani. Aztán ott voltunk, szedtük a labdát, még el-el supintottunk egy-egy labdát... Na, menj hozz egy labdát. S felszaladtam a kastélyba, tudtuk, hogy hol állnak a labdák, s egy dobozzal hoztunk le. (B. J.)

A grófi család ebben a korszakban sem zárkózott el teljesen a falusi környezet-től, arra is volt példa, hogy a gróf fiúk a falusi bálokban megjelentek. Szintén erre az időszakra emlékezve idézték fel többen is, hogy a gróf karácsonykor minden gyereket megajándékozott, és mindenkihez a saját nyelvén szolt. Ezért állítottam a korábbiakban, hogy a gróf bizonyos értelemben felül állt a helyi tétekekért vívott etnikai küzdelmeken. A gróf utolsó szakácsa egy helybéli román ember volt,⁸⁹ a gróf és családja a háború után nála húzták meg magukat: *...igen, ez egy hűséges szolgálta volt. És annyira szerették a fiúk is, mert ugye a fiúkkal majdnem egyidős volt az a S. (B. A.) ...és akkor itt szállásolták el őket az öregnél. S az öreg elrejtette őket. A dolgaikat, mindenüket elrejtette az öreg. [...] Azt sem volt, amit megenniük, mindenüket elvették. A föld végében voltak a kórórakások, gödröt ásott, s oda dugta el őket. (G. O.)* A szakácsot aztán a kommunista hatalomátvétel és a gróf száműzetése után állítólag a Szekuritáté is sokat zaklatta, hogy adja elő a gróf elrejtett kincseit: *... elvitték Vásárhelyre, és nem tudom, hogy nem verték-e meg. És hazajött, de úgy sírt. Mi történt, kérdeztem. El kell mennem Hátszegre... ott volt a gróf sírja [...], azt mondták, hogy nála van az aranykotló a csibékkal. (G. O.)* A szakácsnak a grófi családról viszonylag gazdag fényképalbuma volt, halála után ez egyik nőrokonára maradt. Ezekon a képeken a grófi élet még régi pompájában mutatkozik meg. A fiatal grófok még külföldről is tartották a kapcsolatot a szakáccsal, sőt, a rendszerváltás után felkeresték, magukkal vitték nyaralásukra. Szintén román volt a gróf utolsó adminisztrátora is. Nyolcvan év fölötti lányának szintén jó emlékei vannak a grófról. A faluban ugyanakkor azt mondják, hogy a három lányát az adminisztrátor a grófi vagyonból házasította ki, *hogyne lenne jó véleménye róluk*, teszik hozzá. Az idős néni viszont azt állítja, hogy a gróf a vagyonát a falu elhagyása után eladta, csak az üres kastély maradt hátra.⁹⁰ Ez annak tudatában, hogy II. világháborút követően a grófit kényszerlakhelyre száműzték, illetve ismerve a későbbi

89 C. I., 1903–1997, nőrokonon kívül szerintem 28 évig volt szakács a grófi udvarban. Utolsó találkozás a grófokkal 1996-ban történt.

90 Részlet a terepnaplóból (2012. május 16.): „ennél a kérdésnél az egyébként folyamatos beszélgetés elakadt, és [...], aki addig mindvégig a szemembe nézett, félrenézett.”

hatalom természetrajzát és a valamikori arisztokráciával és nagypolgársággal szembeni viszonyát, kevésbé valószínű. A II. világháború után a kastély omladozó külső falait elbontották, házakat építettek belőle (vö. még Bicsok–Orbán 2011: 162), amint mondják, sok ház a központ és a vasút között ebből az építőanyagból épült: *Akkor ez az utca onnat épült. A téglákat onnét hordták el. Volt olyan, hogy ott szolgált a leány. Férjhez ment, nem volt, ahol lakjanak, s adtak bennvalót [házhelyet] neki, az állam vagy a község. S onnan építettek a házakat. De mind onnét, mind onnét. Akkora nagy köfal volt bekerítve körbe, úgy kalapálták, hordták.* (B. R.) Sok minden megvan a bonyhaiaknál a régi kastélyból, mondják többen is Bonyhán, de ezek a tárgyi emlékek valószínűleg már nem fognak előkerülni.

A kastélyba a világháborúban orosz katonákat szállásoltak el. Később működött téeszírodaként, bentlakásos iskolaként, községházaként. A helyben maradt könyvtár és iratanyag – ebbe most beleértve a kollektív gazdaságét is – megsemmisült. Ma a kastély, miután visszakerült a család tulajdonába, az Erdélyi Református Egyházkerület tulajdonában van, állagmegóvása megkezdődött (újrafedték az elmúlt években), illetve az egyházkerület képviselői beszámolójából tudni lehet, hogy határozott tervek körvonalazódnak a hasznosításával kapcsolatosan: az egyházkerület felajánlását a Református Nőszövetség elfogadta, átvette a kastélyt,⁹¹ az egyházkerület egyik vezetőjének beszámolója szerint a visszakapott földeket is ennek a szolgálatába állítják.

A szocializmus és az új nagybirtok: a kollektív gazdaság

Mint ahogy a grófi birtok a II. világháború előtt, úgy a kollektív gazdaság is az 1950-es évektől errefele az egyik legfontosabb gazdasági és hatalmi intézmény volt a falun belül. A kollektív gazdaságok létrehozása része volt a vidék szovjet mintájú szocialista társadalmi és gazdasági átalakításának, annak a nagy projektnek, amelynek keretében az új hatalom erőforrásokat (földet, munkaerőt, javakat) vont el a falusiaktól, az új ideológiáknak teremtette meg a kereteit, és – a régi elit félreállításával is – igyekezett kinevelni egy új, rendszerhű elitet (Dobrincu–Iordachi 2005; Kápolnási 2005; Kideckel 1982; Kligman–Verdery 2011; László 2005; Oláh 2001). Noha országos jellegű volt, a kivitelezés nagyban függött a helyi viszonyoktól, a helyiek, a régi elitek, a gazdag- és szegényparasztnak, újlag formálódó vezetői réteg hozzáállásától. Több, a korszakkal kapcsolatos munka is hangsúlyozza azt, hogy a kollektivizálás a helyi társadalmi rétegek és hatalmi csoportok közötti viszonyoknak, a külső és belső világ közti mediálás sikerességének volt a függvénye (Kideckel 1982; Oláh 2001; Gagyai 2005), illetve azt is hangsúlyozzák, hogy elhúzódó folyamat volt, nekilendülésekkel, kísérleti vagy átmeneti jellegű társulási formák bevezetésével (amelyek hathatós támogatásával nem egyszer a kollektív gazdaság eszméjének a vonzóerejét is növelni akarták), megtorpanásokkal, az eredeti eszmék helyi átértékelésével és végül az 1962-es „sikeres” befejezéssel (László 2005). *Aztán 62-ben könnyű volt megalakítani a kollektívet, mert először társas volt.* (B. A.)

91 Lásd Székelyhon, 2013. 03. 12. Forrás: <http://szekelyhon.ro/aktualis/marosszek/ujra-benepe-sul-a-bonyhai-bethlen-kastely>. Utolsó letöltés: 2013. július 24.

A kollektivizálás folyamatának Bonyhán volt két sajátossága. Noha a grófról és családjáról máig jobbra kedvező véleményt formálnak az emberek, illetve elfogadottságát mutatja az, hogy valamikori alkalmazottjuk fogadta be őket, a beszámolók alapján úgy tűnik, hogy a faluban néhányan ellene lázítottak, és a falu egy része, köztük magyarok is – talán a helyzet hatására – mégis ellene fordult. *Tudom, láttam egyszer [...] -et, nagy szekér téglával jött lefelé. Mondom neki, na, [...] néni jól szolgált. Mert ott szolgált a felesége. Meg is érdemli attól a mocsok gróftól. Pedig a gróf nem volt mocsok. Jó emberek voltak.* (B. R.) Ez jól mutatja annak az átmeneti időszaknak a hangulatát, hisz az emberek akár egyik napról a másikra fordultak az ellen az ember ellen, akitől addig függtek és akitől, ha szükségük volt rá, segítséget vártak. A kollektivizálás alapján rendezte át a falusi társadalom hatalmi viszonyait: *S akkor a kollektív gazdaságban [valószínűleg: grófi birtok – Sz. T.] béresek voltak, zsellérek voltak, ezek jöttek, s lettek ott a kollektív tagok, persze, hát mindenik vezető akart lenni. S aztán behozták a cigányokat, a nincsteleneket, s így, így alakult.* (B. A.) De nyilván, ennél súlyosabb, a korábbi helyi társadalmi egyezséget, szabályrendszerrel felrúgó konfliktusokra is sor került: *Apósom egy jó gazda volt. [...] Hát volt egy [...] nevezetű valaki, aki másképpen [...] volt, megrugdosta apósomot. Egy öreg, hatvanvalahány éves embert megrugdosta. Hogy büdös kulák [...], és kiadta neki a parancsot, parancsot (!), hogy holnap délre, ha nem lesz bevetve a földje, akkor vegye tudomásul, hogy elviteti.* (B. A.) Ebben a kontextusban – amely jellemző volt más területekre is – érthető a falusiak egy részének a gróf ellen való fordulása, és az új rend támogatása, illetve ennek örve alatt a maga hasznának a keresése. De mint ahogy a gróf esetében is, más helyzetekben is megmutatkozott a helyiek közötti szolidaritás, ami kapcsán Oláh Sándor a Homoród mentén végzett kutatásai alapján hangsúlyozza, hogy alapvetően azonos társadalmi rétegekhez tartozók közötti szolidaritásról beszélhetünk (vö. Oláh 2001): *Másnap húsvét vasárnapja lett volna. Megtudták ezt a bonyhai jóérzésű emberek. 22 eke ment ki másnap reggel és azt kérdezték, hogy van-e vetőmagja [...], mert elvetjük mi, s hanem viszünk. Zabosbükkönyt, s amit kell, s bevetjük a földet. S délben jelentették, hogy be van vetve.* (B. A.) A grófi család esete tehát szokványos és rendhagyó egyszerre: miközben a felfordult és újrarendeződő világban mindenki igyekezett a saját új, kedvezőbb helyét megtalálni, aközben ellenük fordultak, de mások meg támogatták őket.

A bonyhai kollektivizálás másik jellegzetessége, hogy az új gazdaságirányítási (és társadalomszervezési) forma gyakorlatilag a régi birtokból nőtt ki. A kollektív gazdaság és a grófi birtok története a kastélyban, a kastély környékén és a régi birtokban találkoznak: a téesziroda a falu Leppend fele eső végén található új épületek megépítéséig a kastélyban volt, illetve a téesz használta a grófi istállókat is. *...mert 270 hektár volt a grófnak, akkor... ez volt a legutolsó, amit meghagytak a földtörvény szerint. [...] Ez, ami megmaradt neki a kollektivizálásig. A 270 hektár szántó. S ezen alakították meg a kollektívet.* (B. A.)

Nyilván, a kollektív gazdaság és a grófi birtok nem lehetett mindenben azonos, már csak azért sem, mert más politikai, ideológiai rendszerben működtek. És azért sem, mert a kollektív gazdaság sokkal inkább átfogta a mezőgazdasági termelést, mint a grófi birtok, hisz – legalábbis elviekben – alig volt lehetőség a magántermelésre, amit a grófi birtok működése idejéről nem lehet elmondani. És végül azért is különbséget kell látnunk a kettő között, mert a kollektív gazdaság működése idején az állam fellépése sokkal erősebb volt, hisz minden kollektív

gazdaságnak – megint: legalábbis elviekben – a központban kidolgozott tervek szerint kellett működni. Mindezek mellett lesz néhány olyan jellegzetesség, amely a két nagybirtokot összeköti és bizonyos értelemben azonosság is teszi. A grófi birtok hatása viszont nem csak a kollektív megalakulásában tapintható ki, hisz a faluban mind a mai napig számon tartják, tudnak róla, hogy miután a falu központját a két világháborút követő időszakban is a grófi birtok átalakításával formálták, úgy ez a folyamat a II. világháború után sem állt meg. *Ugye, itt lettek volna még azok a belterületek, amiket elfoglalt a szövetkezet, a rendőrség, az iskola [...] igen, az mind a Bethlen... s szemben ott az a sor ház, ez mind, mind a Bethlen-vagyton. [S az ortodox templom?] Igen, az is a Bethlen-birtok.* (B. A.) Ezek az újabb átalakítások már a telekkönyvben is nyomom követhetők: a Bethlen család telekkönyve szerint a grófi birtokon épült később, a II. világháború után a község több fontos gazdasági építménye (boltok, bár, pékség).

A kommunizmus történetét kutató történészek munkáiból tudjuk, hogy a megalakuló kommunista hatalomban mind országos, mind helyi szinten képviseltek magukat a kisebbség tagjai (Novák 2005). A kommunista hatalomnak nem is állt érdekében etnikai feszültségeket kelteni az új ideológia bevezetése és az azt szolgáló szervezeti struktúra kiépítése során, nem egyszer éppen az volt a célja, hogy az új ideológiákat a kisebbségek nyelvén vezesse be (vö. Bárdi 2005; Bottoni 2005). Erre az időszakra, a II. világháborútól az 1950–60-as évekig eltelt időre, illetve az 1960-as évekre a bonyhaiak úgy emlékeznek, hogy a magyar kisebbségi politizálásnak ekkor volt a legnagyobb tere, ami a szocialista hatalom kiépülésének fentebb említett jellegzetességén túl akár azzal is összefüggésben lehet, hogy a falu 1960–68 között a Maros-Magyar Autonóm Tartományhoz tartozott (Szabó M. 2003: 73), ami kedvező feltételeket teremtett a magyar politikai elit kitermeléséhez. Ugyanakkor a helyiek úgy tartják, a románokat a nacionalista mozgalomban betöltött szerepükért is háttérbe szorították: *A kollektívben román volt a vezetőség. Azt megelőzően, a másik demokráciában, mind magyar. Mert voltak ezek a vasgárdisták, s a románok mind abba voltak, s akkor nem engedték őket a vezetőségbe.* (B. I.) Bonyhán a kollektív gazdaság 1962-es megalakulását megelőzte egy társas megalakítása 1955-ben. Ennek a társasnak a vezetője egy román ember volt, aki a visszaemlékezések szerint szintén azért állt be az elsők között, hogy korábbi ténykedéseire így felmentést nyerjen. *Azt mondják, M. is azért állt be, mert gárdista volt. S hogy megszabaduljon. Mind ő csinálta a kollektívet 55-től.* (B. R.) *Hát volt egy vasgárdista [...], mondjuk úgy a gúnynevéen M., ez R. I. volt, ugye. Ez volt az első elnöke.* (B. A.) A kezdeti kedvező éveket követően azonban a politikai helyzet megváltozott, az 1960-as évek közepétől az ország egyre inkább – hol burkoltabban, hol nyíltabban – a nacionalista politikát választotta (Verdery 1993), és a vezetőségből a magyarok kiszorultak: *De aztán szépen lassan visszavárhoztak, s kiszorították a magyarokat.* (B. I.) Noha a kollektív gazdaság vezetőségében és a helyi tanács vezetésében is mindvégig voltak magyarok, ezt követően a legfelső vezető funkciókat (néptanácselnök, kollektívelnök) mindig románok töltötték be. *Nem volt magyar. A brigádos volt magyar, L. J., az hosszú időn át.* (B. A.)⁹² Egyik beszélgetőtársam, aki Bonyhán,

92 Ennek fényében értékelte úgy a helyi magyar elit, hogy a 2012-es helyhatósági választás, amely a résztvevők arányától függetlenül érvényes volt és első körben biztosított pozíciókat, egy hatalmas elszalasztott lehetőség volt.

majd egy közeli faluban dolgozott a helyi adminisztrációban, úgy emlékszik, hogy az 1970-es években épp egy magyar – a kastélyhoz és a grófi családhoz kapcsolódó – ügy miatt helyezték el Bonyháról: a kérdéses időben a néptanács működött a kastélyban, és egy (székelyföldi) munkáscsapat éppen javításokat végzett, amikor előbukkant a Bethlen család kígyós címere. A címer kitisztítására a válasz az volt, hogy a férfit áthelyezték, és nyugdíjazásáig az új munkahelyén is maradt.

1968-ban a megyésítéskor Bonyha községhez került többek között Dányán és Jövedics is. Dányán 1925 és 1930, illetve 1941 és 1950 között, amikor Bonyha járási központ volt, még tartozott a faluhoz, 1950 és 1968 között viszont Szeben, Sztálin majd Brassó tartományok Medgyes rajonjához tartozott (Szabó M. 2003: 347). Jövedics viszont hol Erzsébetváros járáshoz, hol – ugyanabban az időszakban, mint Dányán – szintén Medgyes rajonhoz tartozott (Szabó M. 2003: 522). A megyésítés és a községek új kialakítása egyébként nem egyszerű adminisztratív átszervezés vagy optimalizálási szándék eredménye. Ez az állam kezében az egyik legkézenfekvőbb eszköz, hogy bizonyos területi egységeken belül az etnikai arányokat megváltoztassa: nagyobb léptékben ezt a célt szolgálta a Magyar Autonóm Tartomány átszervezése, amelynek során nemcsak a tartomány nevét változtatták meg Maros-Magyar Autonóm Tartományra, hanem a többségében magyarok lakta Háromszék nagy részét Brassó Tartományhoz csatolták, míg a románok lakta Ludast és környékét hozzácsatolták az új nevű magyar tartományhoz. A helyiek értelmezésében a községek átszervezése is ezt a célt szolgálta: a többségében magyarok lakta Héderfáját a távolabbi Küküllőszéplakhoz csatolták, és Bonyhához csatolták Kundot és Jövedicset, amivel a község egy jelentős magyar falut veszített, de a természetes kapcsolatok megmaradtak: *Szép-lak három kilométerre van, Bonyha egy kilométerre tőlünk. Mindenki Bonyhára megy az orvoshoz, mindenki Bonyhára megy a patikába, mindenki Bonyhára megy az üzletbe, mindenki Bonyhán száll fel a vonatra. Nem megy László felé hat kilométert, hanem ide megy, ugye.* (P. M.)

Az átszervezések nyomán tehát a két falu (Jövedics és Dányán) kollektív gazdaságát is bekapcsolták a bonyhai térszbe. Így a bonyhai kollektív végül öt falura, Bonyhára, Bernádra, Leppendre, Dányánra és Jövedicsre terjedt ki, szántóföldjeinek a területe megközelítette a 3000 hektárt. Három fő ágban folyt a termelés: állattartás, zöldségtermesztés és szántóföldi művelés. A grófi kastélyhoz tartozó belső birtokon egy melegházas kertészetet, illetve a héderfáji és az oláhszentlászói kollektív gazdaságokkal együttműködve dugványiskolát hoztak létre, és innen telepítették be a Kis-Küküllő völgyének délre néző oldalait, amely aztán meghatározta a szőlőtermesztést és a bortermelést egész a legutóbbi időkig, amíg a gazdák fel nem hagytak a visszakapott szőlősök művelésével.

Felmerül a kérdés, hogy ebben a korszakban az állam – nem is mindig explicit – nemzetiesítő és közvetetten gazdaságalkító szerepén túl az etnicitásnak volt-e a helyi gazdasági erőviszonyok alakításában szerepe. Ezt a kérdést annál is inkább fel kell tennünk, mert a szocialista állam beavatkozásáról – ráadásul ugyanannak a kutatónak a tollából – egymásnak látszólag ellentmondó megállapításokat olvashatunk. Az egyik ilyen állítás, hogy a szocialista állam a nemzeti hovatartozást mint a gazdasági elosztás alapját megszünt prioritásként kezelni (Verdery 1983), a másik viszont az, hogy a nyolcvanas évek egyre nacionalizálódó kontextusában (illetve később az átmenetben) etnikai gazdasági hálózatok

szerveződtek meg (Verdery 1993). Miért mondtam azt, hogy látszólagos az el-
lentmondás? A megállapítások különböző korszakokra vonatkoznak, ráadásul az
egyik az állam szerepére, a másik – igaz, az állami diskurzusok és politikák hatá-
sára is alakuló – alulról szerveződő hálózatokra kérdez rá. Az minden esetre két-
ségtelen – és a két világháború közötti időszak eseményeinek bemutatása során
is emellett érveltem és a későbbiekben is emellett fogok érvelni –, hogy az állam
az etnikai-gazdasági viszonyoknak hol közvetlenül, hol közvetetten egyik legfon-
tosabb szereplőjévé vált, befolyásolta az erőforrások (javak és munka) elosztását.
De azt is fel lehet tenni, hogy az etnikainak tűnő hálózatok – mint ahogy erre
Verdery is rámutatott (Verdery 1993) – valójában rokonai vagy baráti hálózatok,
és még etnikailag vegyes környezetben is feltételezhető, hogy egy, a hálózatban
jól pozicionált román vagy magyar szereplőnek nagyobb valószínűséggel és na-
gyobb számban legyenek román, illetve magyar rokonai, mint fordítva. Az alábbi
idézet erre látszik utalni: *Akkor volt egy sánta fiú,[...], az volt a könyvelője. Az is az-
tán akkor...például...abszolút nem voltak tagok román asszonyok... s az összes rokon-
sága innen kollektív nyugdíjat hagytak. Úgy gyűjtötte össze azoknak a munkaegysé-
gét, habár soha nem dolgoztak, hogy most, amikor jött ez a változás, tudtak kollektív-
nyugdíjat kapni.* (B. A.) Ezzel nem akarom annak lehetőségét elvitatni, hogy valaki
egyszerűen azért kedvez valaki másnak, mert ugyanazon etnikai csoportnak a
tagja, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy más szempontokat is érdemes fel-
vetnünk a vizsgálat során. A következő részlet ugyanis az etnikai határokon át-
nyúló hálózatokat példázza: *Hát voltak, volt, ugye, magyar sofőr, ezt arra használ-
ták, hogy ez autóval lopta nekik a bort, a búzát, a gabonát, megrakták az autót, hogy
na, viszik, volt egy [román név], az volt a raktárosa...* (B. A.)

A kollektív gazdaság sok mindenben úgy működött, mint egy földesúri birtok
(vö. Juhász 2006: 48–51). A munkaszervezeti hagyományokon túl – Juhász Pál
alapján: nagybirtoki attitűdök és családi hagyományok párhuzamos léte, illetve
a nagybirtoki attitűdök tovább élése a kollektív gazdaságban (uo. 48) – a nagy-
birtok és a helyi gazdasági egységek közötti kapcsolat formájában is megmutat-
kozott ez a folyamatosság. Először is, a helyiek függték a kollektívtól, és nem-
csak azok, akik éppen a kollektívben dolgoztak és azok családjai, hanem mások,
a városon dolgozó, ingázó munkások is. Ha valaki állatot szeretett volna tartani,
amihez területre, takarmányra volt szüksége: a kollektív gazdaságtól kaphatott.
A kollektív művelésre, részesművelésre földet adott ki. Pénzt is adott, de inkább
gabonában, terményben fizetett: *nagy kollektív volt, hétszázvalamennyi ember
tartozott hozzá...azt mind számon kellett tartani...hogy ki hogy dolgozott, elosztottad
a termést... Amikor jobb volt a termés, akkor többet adtál, amikor rosszabbul, akkor
kevésbé.* (B. M. I.) Kampányban főztek a gépészeknek, akiknek esetenként na-
pokot a határban kellett tölteniük. A téesz megtartotta a bortermelési ágazatot,
pálinkát is főzött, hogy az embereket ezzel is fizetni, ösztönözni tudja: *Megvolt a
szőlő, megvolt a kollektív alatt. S még bővítették is, tett a kollektív. Kellott dolgozni
benne. S a kollektív is adott, bort, pálinkát.* (B. M. I.) A bonyhai téesz működését a
faluban többen – és nem csak a helyi, valamikori vezetőség – is sikeresnek ítélték.
A mezőgazdaság sikereit egyrészt általános kontextusban értelmezik: *terme-
lés volt, uram, az elosztással volt baj* (B. Gy.), vagyis a helyi emberek teljesítették a
feladatukat, a fölöttük levő szinteken nem volt valami rendben; másrészt a helyi
változások fényében magyarázzák: *a mező olyan volt, mint a tenyeres, az emberek*

ügy rendben tartották. De most a határ a senkié maradt. Puszta maradt. Volt egy idő, tizenöt százalékát ha megdolgozták. (A. S.)

A kollektív gazdaság ugyanakkor valamiben nagymértékben különbözött a megelőző kor nagybirtokától, a grófi gazdaságtól: az állami szerepvállalásban, a központi tervezésben és a fokozott ellenőrzésben. Nem csak Bonyhán, a környékbeli falvakban is a valamikori agrárelit tagjaival készített interjúkból az ellenőrzésre és emiatt a végzett munka rendkívül megterhelő voltára derül fény. A bonyhai kollektív gazdaság működését ellenőrizhette a párt mint az irányítás legfontosabb szerve (a megyei első titkár többször felbukkan a történetekben), a megyei mezőgazdasági igazgatóság, a kollektív gazdaságok helyi tanácsa, a kollektív gazdaságok megyei tanácsa stb. *Én 5-kor elmentem az állatfarmra. Reggel ötkor. De az első titkár is reggel ötkor az istállóban volt. Nyáron más volt, de télen, amikor láttuk, hogy felvillannak a lámpák, hoppá, megint jön valami főnök. És akkor egyből, hé, menjetek a dolgozókra, ne lásson itt titeket. (A. S.)* A hierarchikus rendszer más szinteken is éreztette hatását, a rendszerben benne volt az adatok szisztematikus megváltoztatásának a kényszere (vö. Oláh 2001; Rév 1996): *Nem tudtál sokat hazudni sem, de azért csak kellett egy kicsit forgatni. Mert kritizáltak, elmondtak mindenfélének. Úgy megszegyénítették, ahogy mi egy gyereket nem szoktunk. Felemelkedett a hajad, amikor gyűlésbe mentél. (A. S.)* A makrogazdasági körülmények pedig sajátos feltételeket szabtak a működésnek: noha az elosztási rendszernek egyformán kellett volna kezelnie minden fogyasztót, a hiánygazdálkodásban jellemzően kialakuló *eladók piacán* (Kornai 1992: 75) a kollektív gazdaságnak is az elosztó központokban dolgozók kegyeit kellett keresnie. Ugyancsak a makrogazdasági és politikai körülmények eredményeként alakult ki a hibás menedzselés büntetlen kultúrája (*soft budget constraint* – puha költségvetési korlát) is: az egyes gazdasági egységek által felhalmozott adósságot az állam néha elengedte.⁹³ Ehhez viszont kapcsolatokra, háttér-információkra volt szükség, ami a személyes függésre (mint a feudális viszonyok egyik újratermelődő formájára) tereli az elemző figyelmét. *Ha tavasz voltál, s tudtad, hogy dugd a kezéd az állam zsebébe, akkor nagy adósságot engedtek el. Vettél gépeket, mindent, adósságra, s az állam elengedte. Ez volt a ravaszság. De ki tudta? Csak D., aki a Nagy Nemzetgyűlés tagja volt, s a többiek a megyétől. (A. S.)* Mindezek miatt is állítható, hogy a 20. század elejétől, de különösen a közepétől a vidéki élet és a mezőgazdaság egyik legfontosabb szereplőjévé az állam, a hatalom lépett elő, ami kisebb-nagyobb eltérésekkel mind a mai napig jellemző.

A feudális rendszerrel való összevetést még egy szempont indokolja: a gróf egyfajta jóságos atyaként tevékenykedett a faluban, de ugyanez igaz a jó kollektív gazdaság elnökére is. A téeszelnök személyes felelősséget érezhetett és vállalhatott nemcsak a kollektív gazdaságért magáért, hanem a tagokért, sőt, bizonyos esetekben a falu minden, a mezőgazdaságban érdekelt lakójáért is. Ajándékot ugyan nyilvánosan nem adhatott az embereknek, de kedvezhetett nekik azzal, hogy az olyan termékeket, amelyeket amúgy az államnak kellett volna eladnia – hisz az állam az elosztást is monopolizálta – helyben bocsátottak áruba,

93 A recens válságot nézve, persze, el lehet gondolkodni azon, hogy ez mennyiben volt szocialista sajátosság.

illetve kedvezhetett azzal is, hogy több földet adott az embereknek vagy nagyobb részesedést ígért és adott nekik. A maga hatáskörén belül tehát a kollektívnők is jóságos atyaként léphetett fel. Ez a szerep pedig helyenként és időnként kiegészülhetett egy – korábban már említett, a totalitárius rendszerekben különösen jellemző – közvetítő, feszültségevezető szereppel: amikor az államhatalom és a helyi közösségek közötti viszony az állami és helyi érdekek ütközése következtében feszültté válik, akkor ezeknek a helyi világokban és az állami adminisztrációban is jártas közvetítőknak a szerepe rendkívüli módon felértékelődik. Ilyen közvetítői szerepeket dokumentált Imreh István a feudalizmus végén átalakuló, katonai átszervezés alá kerülő székely falvakból (Imreh 1973), de ilyeneknek a tevékenységére lehet következtetni a kollektivizálás korszakát tanulmányozó társadalomtörténészek munkáiból és antropológusok munkáiból is (Gagyí 2005; Kideckel 1982). Az erdélyi falu története sok példával szolgálhat arra, hogy az (állam)hatalmi törekvések és a helyiek saját érdekei védelme közötti ellentétek következtében ilyen feszültségek kialakultak, és ezeknek a levezetésében, csökkentésében a helyi vezetőknek lehetett szerepük (Kideckel 1982). A kollektív gazdaságok működésének időszaka egyike volt ezen korszakoknak, így a kollektívnőknek, aki fontos erőforrások fölött rendelkezett, szerepe lehetett abban, hogy – akár személyes kockázatot is vállalva – megkönnyítse a helyieknek az életét. *És egyszer többet ígértem az embereknek, mint szabadott volna, s még azok is vettek ki részesművelésre, akik a gyárban dolgoztak Dicsőben. De csak én tudom, mennyit forgattam a dolgot, hogy ki tudjam fizetni őket. Hány éjszakát nem aludtam. Mert akkor is megfenyegettek.* (A. S.) Persze, ez legalább két további, a jelenség tágabb kontextusban történő értelmezésének lehetőséget adó kérdést vet fel. A szocializmus egyik – további – jellegzetessége az volt, hogy az intézvezetők, gyárigazgatók, kollektív gazdaságok vezetői (a szocialista menedzserek, adminisztrátorok) a sajátos hatalmi rendszer eredményeként – és a fentebb említett felelősségérzettel párhuzamosan – egyre inkább úgy léphettek fel, mint az adott gazdasági egység tulajdonosai, mintha az általuk irányított vállalat a saját birtokuk lett volna (Verdery 1996: 33). Ebből pedig egy további, távolabbra mutató következmény származik: a szocialista hatalom bukásával és a hatalom széttöredezésével (*parcellization of sovereignty*, lásd Verdery 1996: 208) ezek a szocialista adminisztrátorok kapitalista vállalkozókká válhattak, és az új elosztás során elfoglalt kulcspozícióiknak köszönhetően nagy vagyonokra tehetek szert. Ha pedig elfogadjuk, hogy a romániai szocializmus utolsó éveiben az elitrekrutáció során mind országos, mind helyi értelemben a magyar elit kitermelődését korlátozták, akkor ennek a gazdasági elosztás szempontjából is látnunk kell a következményeit. Az állam latens gazdaságirányító szerepe ebben az esetben újfent megfigyelhető. Ugyanakkor a kép teljességéhez hozzátartozik, hogy az új, poszt-szocialista agrárelit kialakulása során nemcsak a kollektív gazdaságok legfelsőbb vezetői lehettek kulcspozícióban, hanem az egyéb, téészekben dolgozó szakemberek (például könyvelők, mérnökök, állatorvosok stb.) is, és ezek között már szép számmal találni magyarokat. Vagyis a kép itt is inkább ambivalens, mintsem teljesen egyértelmű: noha Bonyha faluban ez a magyar elit hiányzott (és megvolt a román), és ezért az új agrárelit magyar tagjai nem is tudhatnak maguk mögött ilyen háttérrel, a községben, illetve a nagyobb térségben már szép számmal találni olyan magyarokat, akik valamikor téészek,

állami gazdaságok szakemberei voltak, és ma valamilyen mezőgazdasági vállalkozást működtetnek.

A fentebbi párhuzamokon és hasonlóságokon túl a kollektív gazdaságnak – ellentétben a grófi család és birtok értékelésével – igen ambivalens a megítélése, nem olyan egyértelműen pozitív, mint a grófi birtok esetében. Szinte magától értetődő, persze, hogy a valamikori téeszelnők pozitívan értékeli a kollektív gazdaság működését (és ezzel áttételesen a saját szerepét), de az ország szocialista korszakának egyes, paternalista jellegzetességeit is (termelés, rend, biztonság stb.) – amivel egyben kritizálja az ország posztszocializmusban befutott útját is. De emellett gyakran találkozni mások részéről is pozitív emlékekkel: *A kollektívet 62-ben fejezték be. De tudja meg, hogy jó volt. Akármit csináltunk, rakodtunk, akármit, kaptunk 1500 kiló búzát. Minden évben tartottunk két malacot, az egyiket eladtuk, a másikat levágtuk s megettük. De most...egy időben 25 százalékot adtak, aztán amennyi normád volt. S volt 45 ár területünk, mert kapott anyám 15 árat, apám 15 árat és én is 15 árat.* (T. M.) Az idézet mutatja az embereknek a gondoskodó államra, hatalomra való igényét, amit az átmenet helyi (és országos) percepciójában az egyik központi elemnek tekinthetünk (Magyari-Vincze–Feischmidt 1994; Verdery 1995). A kollektív gazdaságról alkotott vélemények természetesen nem mind ebben a pozitív szövegmezőben helyezkednek el, és ezt nyilván befolyásolja a beszélő helyzete, személyes háttere, a szocializmusban betöltött szerepe, a posztszocializmusban szerzett tapasztalatai stb. *S ezeket [a volt kulákok földjét] összegyűjtötték a legjobb helyekre, s egy virágzó kollektívet hozhattak volna létre, ha lett volna rendes vezetősége. De már akkor elkezdődött a lopás. [...] De így is, ugye, rengeteg baj volt a vezetéssel...*(B. A.) A rendszer kritikája a személyek kritikájával keveredik: *Jaj, az egy olyan gazember volt... [...] Az egy nagy gazember volt. [...] Az lopott is, annyit, amennyit nem szégyellt...* Ami jelen munka szempontjából lényeges: a visszaemlékezésekben kevés utalást találunk arra, hogy a konfliktusoknak lett volna etnikai töltete, hogy a folyamatokat az etnikai mező törésvonalai határozták volna meg. Ez persze, fakadhat abból is, hogy az etnikumok közötti mindennapi viszonyról mai értelemben sem negatív terminusokban beszélnek és ez utólag, visszamenőlegesen is ad egy új értelmezést az eseményeknek, de fakadhat abból is, hogy a konfliktusok inkább voltak társadalmiak, mintsem etnikaiak.

Következtetések

A II. világháborút követően megindult a bemutatott vidéknek és ezen belül Bonyhának is az etnikai színtelenedése. Zsidókról, örményekről már nem tudósítanak sem a statisztikák, sem a visszaemlékezésekben nem találkozunk velük. A százszok elvándorlása ebben az időszakban kezdődik, különböző erősségű hullámokban folytatódik végig, a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes elején tetőzik – és ezzel a kilencvenes években véget is ér. A kereskedő kisebbségek eltűntek és/vagy megszűnt a szolgáltatásaik iránti igény: a kereskedelmet az állam monopolizálta, a szolgáltató szektor bizonyos részeit szintén. Vagy ha az állami beavatkozás nem volt közvetlen, az átalakulás közvetve éreztette a hatását: az egyes,

cigányok által nyújtott szolgáltatások iránt megszűnt az igény, nem igényelték például a téglát, illetve a táncos alkalmak száma is csökkent. Láttuk, hogy a 19. század végi statisztikák alapján a nagybirtokosok és a 100 holdon felüli birtokon gazdálkodók és gazdagparasztok néhány szörványos kivételtől eltekintve magyarok, szászok vagy zsidó és német (szász) bérlők voltak. Román alig akadt közöttük. A földreformok következtében viszont a magyar mezőgazdasági monopólium is megszűnt, végül az állam erre az erőforrásra is kiterjesztette a monopóliumát. A vizsgált korszak tehát mind az etnikai viszonyok, mind a gazdasági körülmények vonatkozásában gyökeres változásokat hozott. Két nagybirtok működése és eltűnése fogja keretbe ezt a korszakot.

A gróf integrálta a falunak a magyar, a román és a cigány lakosságát is: béresként, adminisztrátorként, cselédként, szolgálóként stb. sokan dolgoztak nála. Ugyan tehát a társadalmi ranglétrán messze fölötté állt a falusi embereknek, bizonyos értelemben mégis részese volt az életüknek. Ezt a szerepet a következő években az újonnan felemelkedő nagybirtok, a kollektív gazdaság újra megpróbálta betölteni, ám az etnikai, társadalmi és gazdasági integrációnak belső és külső strukturális akadályai voltak: a kollektív gazdaság, gazdasági sikerei ellenére, az illegitimitás problémájával küzdött. A grófi birtok ellenben egy régi, bevett társadalmi rendnek volt a részese, ami az agrárreform ellenére még az államhatalom-váltást is túlélte. A társadalmi rend megváltozását, a szocializmus kiépítését viszont nem. A kollektív gazdaság ugyanakkor túlrányított és túlellenőrzött volt, ezt a valamikori adminisztrációban dolgozók és különösen a kollektív valamikori elnöke, A. S. beszámolóiból lehet kiszűrni.⁹⁴ A központosított, tervgazdálkodásos rendszerbe illeszkedő kollektív gazdasággal szemben a grófi birtok autonóm gazdálkodási egység volt. Noha a kollektív gazdaságnak az etnikumokat az etnikai háttér figyelembe vétele nélkül kellett volna integrálnia, ez az integráció csak részlegesen sikerült: a cigányok nyilván csak az alsóbb pozíciókba juthattak be. A magyarok és a románok elvileg egyenlő esélyekkel indultak a felső vezetői pozíciók betöltéséért folyó versenyben (a kollektív gazdaságok megalakulásakor ezek a gazdasági egységek sokáig kétnyelvűek voltak), de a káderrekrutációban vagy a káderrotációban a gyakorlatban a románokat favorizáló nemzetiségi elv érvényesült. Az állam szerepe tehát nemcsak a törvényes háttér biztosításában és a gazdasági javak elosztásában mutatkozott meg, hanem a helyi etnikai-gazdasági viszonyok alakításában is. És végül: a kollektív gazdaság integratív szerepe azért is lehetett csak részleges, mert az állam a társadalmi és a gazdasági javak elosztásában egyre erőteljesebben lépett fel, és nem engedte, hogy a helyi intézmények irányítsák ezeket a folyamatokat. Az állam ellenőrizte a tudástermelést, elvonta és központosította az erőforrásokat, átrajzolta vagy megszüntette a hagyományos vonzaskörzeteket, átalakította az áru- és a munkaerő cseréjének a térképét, monopolizálta a munkaerő-piaci viszonyok ellenőrzését, közvetlen ellenőrzése alá vonta a demográfiai erőforrásokat (vö. Kideckel 1993; Kligman 1998; Verdery 1996). Mindezekkel együtt, a látszólagos fejlesztések ellenére a vidéki térségeket a központtól függővé alakította, és ezzel

94 Illetve általános értelemben a jelenség összetevői ismertek a szakirodalomból. Lásd az ide vágó írásokat a Székelyföld ötvenes évekbeli átalakulását vizsgáló kötetből, Bárdi 2005.

egy visszafejlődési pályára állította, amely aztán akkor mutatkozott meg igazán, amikor az állam ezekről a területekről az 1990-es években hirtelen visszavonult, és engedte, hogy ezeket a viszonyokat a globális piac szervezőelvei alapján rajzolják újra.

Ebből a szempontból pedig akár érthető is, hogy az átmenetben nem túl sikeresek által kialakított domináns diskurzus szerint – amiben etnikai törésvonalak csak annyiban vannak, amennyiben egyik etnikum jobban ki volt téve az átmenet negatív hatásainak, mint a másik – a grófi birtok és a kollektív gazdaság működésének ideje egyaránt a nyugalom és a méltányos élet korszaka volt. Noha a kollektív az illegitimitás problémájával küzdött, az átmenet zavaros időszakából tekintve a stabilitása mégis átalakítja a mai érzékelését. A helyi vállalkozókon, nagygazdákon és az adminisztratív vezető pozíciókat betöltőkön kívül a falu nagy része beletartozik abba a nagy csoportba, amelynek a tagjai nem voltak túl sikeresek, nem értették meg az új rendszert, a maguk helyzetét elszegényedés-ként érzékelik, és mindeközben valamiféle irigykedéssel tekintenek a sikeresekre. Számukra az új logikák alapján működő világ elsősorban morálisan kérdőjelezhető meg,⁹⁵ hisz úgy tűnik, van egy morális-méltányossági rendszer, amelyet a grófi birtok és a kollektív gazdaság – minden, főként a kezdetekben erőteljes represszív technika ellenére – működtetni tudott, de aminek a működtetésére az új körülmények között már nincs lehetőség, mivel ez már nem veszi tekintetbe a helyi emberek helyi érdekeit.⁹⁶

95 Erről lásd részletesebben a cigányokról szóló fejezetet.

96 Lásd ehhez párhuzamként a morális ökonómia megközelítésmódját: Scott 1976, Szabó Á. T. 2006, Thompson 1966.